

NATIONAL UNION OF JOURNALISTS

7 John Street, Bedford Row, London, W.C.1

Phone: HOLborn 2158

Telegram: Natujay Hotb, London

This is to certify that

Mr. **GEORGE URWELL**
of **The Tribune**

is a member of the [redacted]
Branch of the National Union of Journalists

{
Signed: *Leslie R. Adams* Branch Secy
Address: *66, Princes Street, London*
Members

Джордж ОРВЕЛЛ

ФЕРМА «РАЙ ДЛЯ ТВАРИН»

НЕБИЛИЦЯ

З англійської переклав Юрій ШЕВЧУК

Розділ I

Містер Джонс із ферми «Садиба» позачиняв на ніч курятники, але з перепою зовсім забув про кормушки. З ліхтарем у руці, що метлявся й кидав на землю стриботливу пляму світла, він, заточуючись, перетнув подвір'я, роззувся біля надвірних дверей, тоді зачерпнув останній сьогодні кучоль пива з барила в коморі й поволікся до ліжка, де вже хропла місіс Джонс.

Щойно в хазяйській спальні погасло світло, як по будівлях все заворушилося й зашамотіло. Ще завидна прокотилася новина, що минулої ночі старому Майору — білому породистому кнурові, привидівся чудернацький сон, і його він волів чимшвидше повідати мешканцям ферми. Вирішили зібратися у великому хліві, як тільки містер Джонс вгмониться на ніч. Старий Майор (так його зазвичай називали, хоч на всіляких виставках він проходив як Уїллінгдонський Красень) зажив на фермі такої шани, що кожен ладен був не пошкодувати й години сну, аби тільки почути про його незвичайний сон.

У кутку хліва, де було невеличке підвищення, на свіжій солом'яній підстилці вже лежав Майор і доживався, поки всі зберуться; над ним із бантини звисав ліхтар. Майорові було дванадцять років, останнім часом він помітно погладшав, проте ще не зовсім утратив свою свинячу велич, мудру й зичливу водночас, хоч йому так і не видалили ікол.

Тим часом мешканці ферми помалу сходилися і вмошувалися кому де

Перекладено за виданням: George Orwell. *Animal Farm*. — Penguin books, Middlesex, England, 1951.

© Юрій Шевчук, 1991, переклад українською мовою.

зручніше. Першими прибігли троє псів — Квітка, Джессі та Пінчер, а за ними й свині; ті повкладалися на соломі перед самим підвищенням. Кури злітали на підвіконня, голуби вмоцувалися на балках, вівці й корови лягали за свиньми й відразу починали ремігати. Двоє ломовиків, Боксер та Конюшинка, прийшли разом; вони вкрай повільно і обережно переставляли величезні копита з навислою над ними кошлатою шерстю, аби часом не наступити на непомітну в соломі дрібну тварину. Конюшинка, середнього віку, по-материнському лагідна кобила, так і не повернула колишньої стрункості після четвертого лошати. Боксер, величезний конячина, під два метри заввишки, мав силу чи не двох звичайних коней. Біла смуга на морді надавала йому трохи дурнуватою вигляду. Він і справді не відзначався розумом, але всі шанували його за врівноважену вдачу і нечувану працездатність. За кіньми прийшли біла коза Мюріел та осел Бенджамін, найстаріший на фермі і кепського норову. Коли він і промовляв слова, то тільки аби докинути щось ущипливе; наприклад, він казав, що Бог наділив його хвостом, аби відганяти мух, але куди краще було б і без хвоста, і без мух. Він єдиний з усіх мешканців ніколи не сміявся. А коли питали чому, то казав, що не бачить причини. Він обожнював Боксера, хоч відверто цього й не виказував; недільні дні вони проводили в невеликому загоні за садком, де мовчки паслися поруч.

Коні вляглися, а до хліва втягнувся, неголосно гелгочучи, виводок каченят без качки, яку втратили; каченята шукали місця, де б на них ніхто не наступив. Конюшинка зігнула величезну передню ногу, утворивши своєрідну загороду; каченята вмостилися в ній і невдовзі задрімали. Потім нагодилася Моллі, гарненька й дурненька з вигляду біла кобилка, що її запрягали в двоколку містера Джонса. Вона трималася з показною вишуканістю, хромаючи грудочку цукру. Вмостилася попереду, не перестаючи стріпувати білою гривовою, щоб усі побачили вплетені в неї червоні стрічки. Останнім прийшов кіт, роззирнувся довкола, шукаючи затишного куточка. Потім втиснувся між Боксером та Конюшиною. Він вдоволено муркотів, поки Майор виголошував промову, не почувши, проте, жодного його слова.

Зібралися майже всі, окрім прирученого ворона Мойсея, що дрімав на тичці за надвірними дверима. Перечекавши, поки гамір вляжеться, Майор прокашлявся і почав:

— Товариші, ви вже чули, що цієї ночі мені приснився химерний сон. До нього я ще повернуся, але спершу скажу ось що. Не певен, що тепер мені пощастить довго пробути з вами, товариші. Але перш ніж відійти, вважаю своїм обов'язком поділитися з вами мудрістю, яку надбав. Я прожив довге життя, тож

Джордж ОРВЕЛЛ

ПЕРЕДМОВА ДО УКРАЇНСЬКОГО ВИДАННЯ

Я отримав прохання написати передмову для перекладу «Ферми «Рай для Тварин» українською мовою. Я добре свідомий того, що пишу для читачів, про яких нічого не знаю, та й вони, мабуть, ніколи не мали нагоди довідатись про мене.

Від мене, мабуть, чекають, щоб я розповів у цій передмові, як появилася моя «Ферма...» Перед цим мені доведеться сказати дещо про себе та про події, що крізь них я дійшов до моїх політичних поглядів.

Народився я в Індії 1903 року. Мій батько був урядовцем англійського адміністративного апарату в Індії, а моя родина була звичайною собі родиною з тих, що становлять середню верству, себто ту верству, що її членами є військові, священники, урядовці, вчителі, правники, лікарі тощо. Освіту одержав у Ітоні, найдорожчій і найбільш снобістичній з-поміж закритих

англійських шкіл. Проте я попав туди тільки тому, що був стипендистом. Інакше мої батьки не змогли б мене вчити у школі цього типу.

Невдовзі по закінченні школи (мені не було ще тоді повних двадцяти років) я виїхав у Бірму і вступив у лави індійської імперської поліції. Це була озброєна поліція чи, пак, жандармерія, щось дуже подібне до іспанської цивільної гвардії чи оперативної гвардії у Франції. На цій службі пробув я п'ять років. Вона була мені не до вподоби і сповнила ненависті до імперіалізму, хоч у той час національно-патріотичні настрої в Бірмі не відзначались особливою силою, а ставлення англійців до бірманців не було особливо погане. Повернувшись 1927 р. до Англії у відпустку, я відмовився від старшинського чину і вирішив стати письменником; на початку без особливих успіхів. У 1928—1929 рр. я жив у Парижі й писав повісті, яких ніхто не хотів друкувати (я їх потім усі понищив). У наступні роки жив як щастило, і не раз голод заглядав мені в вічі. Тільки починаючи

Передмова написана для першого зарубіжного українського видання.

мав досить часу для роздумів, лежачи самотою в хлівці. Смію гадати, що сенс життя на цій землі я розумію незгірше від будь-кого з вас. От про це я і хочу поговорити з вами.

У чому, власне, сенс нашого життя, товариші? Гляньмо правді в вічі: наше життя жалюгідне, виснажливе й недовге. Ми з'явилися на світ, а годують нас як? Аби лише життя жевріло. А ті, хто вдатніший, мусять працювати до цілковитого виснаження; щойно ж стаємо непридатними до роботи, нас ріжуть брутально і жорстоко. Жодна тварина в Англії, старша року, не відає, що таке щастя і дозвілля. Жодна тварина в Англії не є вільною. Життя тварини — це злидні й рабство; отака вона, очевидна правда.

Але, може, це просто такий природний стан речей? Чи, може, наша земля настільки убога, що не здатна прогодувати тих, хто живе на ній? Ні, товариші! Тисячократ ні! Англійська земля родюча і клімат сприятливий; земля спроможна прогодувати значно більше тварин, ніж є зараз. Лише наша ферма прогодувала б десяток коней, двадцять корів, сотні овець, і то так, що всі жили б у такому достатку і з такою гідністю, які годі навіть уявити. Чому ж тоді ми й досі отак гибіємо? Бо майже всю нашу працю крадуть собі людські створіння. Ось де, товариші, відповідь на всі наші злигодні. Вона в одному-єдиному слові — Людина. Людина — ось наш справжній ворог. Усуньте Людину, і першопричина голоду та виснажливої праці зникне назавжди.

Людина — єдина істота, що не виробляє, а споживає. Вона не доїться, не несеться, вона заслабка тягнути плуга, надто повільна, щоб ловити зайців. Проте вона — господар над тваринами. Вона змушує їх тяжко гарувати, віддаючи мізерну дещицю, аби ми не померли з голоду; решту ж забирає собі. Нашою працею ореться земля, нашим гноєм удобрюється, а ми тільки й маємо що власну шкуру. Ось ви, корови, переді мною: скільки молока надоїли з вас цього року? А що сталося з тим молоком, яким би вам напувати своїх теляток? Усе до краплі пішло в горлянки наших ворогів. А ви, кури, скільки яєць знесли цього року? Скільки з тих яєць вивелось курчат? Обмаль. Все пішло на продаж, збагатити Джонса та його людей. А де твої, Конюшинко, четверо лошат, що ти привела? Вони ж мали підтримати й тишити тебе на старість! Кожне продали, коли їм не сповнилося й року. І жодного ти вже ніколи не побачиш. Що ти знала окрім голодної пайки й стійла за всі свої муки і всю свою працю в полі?

При всій жалюгідності нашого існування нам не дають навіть померти своєю смертю. Я не нарікаю на свою долю, ні, бо мені ще пощастило. Мені дванадцять років, я — батько понад чотирьох сотень діток. І це природне життя свині. Але нікому врешті-решт не уникнути безжального рожна. Ви ось молоді підсвинки переді мною, через рік будете верещати в смертельному жахові на

з 1934 року зміг я існувати з заробітків за власні твори. У ці роки я, бувало, місяцями жив між біднотою, між напівзлочинними елементами, що мешкають у найгірших частинах бідних кварталів або тиняються по дорогах, жebraючи чи крадучи. Часто через брак грошей мені доводилося перебувати між ними; а втім, їхнє життя неабияк мене цікавило. Кілька років я вивчав умови побуту й праці шахтарів у Північній Англії. Десь до 1930 року я не вважав себе за соціаліста. По суті, я не мав тоді ясно окреслених політичних поглядів. Я став соціалістом більше через відразу до знедоленого, занедбаного життя бідніших частин промислового робітництва, ніж через теоретичне захоплення плановим суспільством.

1936 року я одружився. Майже того самого тижня почалася громадянська війна в Іспанії. Ми обоє з дружиною виявили бажання поїхати туди і взяти участь у війні на боці іспанського уряду. Ми зробили це через півроку, коли я закінчив працю над книжкою, що її якраз тоді писав. В Іспанії я пробув близько шести місяців на арагонському фронті, поки мені біля Уески фашистський снайпер не прострелив шиї.

У перші дні й тижні війни іноземцеві нелегко

було розібратися у внутрішній боротьбі, що точилася між різними політичними партіями, прихильними до уряду. Через ряд випадкових подій я вступив, як більшість іноземців, не до інтербригади, а до міліції POVM, до так званих іспанських троцькістів.

Таким чином у середині 1937 р., коли комуністи здобули контроль (чи частковий контроль) над іспанським урядом і почалося переслідування троцькістів, ми обоє з дружиною опинились між переслідуваними. Ми справді мали щастя уникнути арешту й покинути Іспанію живими, тимчасом як багато з-поміж наших друзів було розстріляно, інші тривалий час просиділи по в'язницях чи просто позникали.

Ці переслідування в Іспанії йшли поруч з великими чистками в СРСР і були лише їх відгомонам. Суть обвинувачень (а саме: змова з фашистами) була тут і там однакова; коли йшлося про Іспанію, я мав цілковиту певність, що ці звинувачення неправдиві. Увесь цей досвід був для мене цінною наукою: він показав мені, як легко тоталітарній пропаганді керувати думкою освічених верств у демократичних країнах.

бійні. Через це жажіття ми всі повинні пройти: корови, свині, кури, вівці — всі. Навіть у коней та псів не краща доля. Як тільки в тебе, Боксере, знесиляться твої м'язи, як того ж дня Джонс продасть тебе живолупу, а той переріже тобі горло й твоє м'ясо згодує хортам. А псам, коли ті старіють і втрачають зуби, Джонс прив'язує на шиї цеглину й топить у найближчому ставку.

То хіба не ясніше ясного вам, товариші, що всі напасті наші через людську тиранію? Позбудьмося Людини, і плоди нашої праці належатимуть нам самим. І вже чи не наступного світанку ми стали б багатими і вільними. То що ж нам діяти?! А трудитися денно і нічно, душею і тілом, аби здолати людське поріддя! Тож мій заклик до вас, товариші,— Повстання! Не знаю, коли воно станеться, через тиждень чи через століття, але так само впевнено, як бачу цю билінку перед собою, бачу й те, що рано чи пізно справедливість восторжествує. Зверніть свої погляди до того дня, товариші, на той короткий залишок вашого життя. А найперше передайте мій заклик своїм нащадкам, щоб майбутні покоління боролися до остаточної перемоги.

І пам'ятайте, товариші, нехай ваша рішучість буде несхитною. Щоб ніяка чвара не збила вас на манівці. Не слухайте, коли вам казатимуть, нібито в людини й тварини спільні інтереси, що процвітання Людини — і ваше процвітання. То все — бридня! Людина знає свою і тільки свою користь. А серед нас, тварин, нехай запанує цілковита єдність, справжнє братерство у борні. Всі тварини — друзі!

Зчинився страшенний гармидер. Поки Майор промовляв, з нір вилізли чотири пацюки і стали слухати його, звівшись на задні лапки. Пси раптом помітили їх, і лише блискавична втеча до своїх нір врятувала пацюкам життя. Майор підніс ратицю, закликаючи до тиші.

— Товариші,— знову заговорив він,— нам треба дещо з'ясувати. Дикі створіння, як ото щурі або зайці, вони нам друзі чи вороги? Давайте визначимось голосуванням. Тож я запитую у зборів: щурі нам — друзі чи ні?

Проголосували і переважною більшістю визнали, що щурі — друзі. Лише четверо були проти: троє псів і кіт, що, як згодом з'ясувалося, голосував і «за», і «проти».

— Хочу ще одне сказати,— продовжив Майор.— Я лише нагадую, що ваш священний обов'язок — ненавидіти Людину й усе, що з нею пов'язане. Усе, що на двох ногах — ваш ворог. Усе, що на чотирьох ногах і з крильми — ваш друг. І зятяйте собі: в боротьбі з Людиною не уподібнюйтесь їй. Навіть коли здолаєте її, не перебирайте її вад. Тварина не повинна мешкати в будинку й спати в ліжку, носити одяг і пити спиртне, палити тютюн і мати гроші, торгувати... Звичаї Людини лихі. І понад усе — ніколи не тираньте собі подібних. Слабкі чи сильні,

Ми з дружиною були свідками, як невинних людей кидали у в'язниці тільки тому, що їх запідозрювали в неправовірних переконаннях. А повернувшись до Англії, ми побачили, що порівняно розсудливі й добре поінформовані спостерігачі вірять в усякі неймовірні оповідання про змови, зраду та саботажі, про які інформувала преса з московських судових залів.

Саме тоді як ніколи виразно я збагнув негативний вплив радянського міфа на західний соціалістичний рух.

Та тут варто спинитись і окреслити моє ставлення до радянського режиму.

Я ніколи не був у Росії і знаю про неї лише те, що можна довідатися з книжок та часописів. Коли б навіть (уявімо це собі) я мав силу, я не хотів би втручатися в радянські внутрішні справи, я не засуджував би Сталіна та його прибічників тільки за те, що вони, мовляв, послуговувалися варварськими й недемократичними методами. Цілком можливо, що в тамтешніх обставинах вони й не могли діяти інакше, навіть коли б і мали добрі наміри.

Та мені надзвичайно залежить на тому, щоб люди в Західній Європі побачили радянський

режим таким, яким він є. Приблизно від 1930 р. я не бачу жодної ознаки того, що СРСР і справді просувається в напрямку, який би можна було назвати соціалістичним, зате я помічаю дуже багато ознак, що СРСР перетворився в ієрархічне суспільство, керівна верства в якому має не більше підстав зрікатися влади, ніж будь-який інший панівний клас. Більшість робітників та інтелігентів у такій країні, як Англія, не розуміє, що СРСР сьогодні зовсім інший, ніж 1917 року, частково тому, що не хоче цього зрозуміти (себто тому, що хоче вірити, що насправді соціалістична країна таки десь існує), а частково також тому, що відносна свобода й мирність їхнього життя робить тоталітаризм для них незрозумілим.

Не треба думати, що Англія — справжня демократія. Це капіталістична країна з великими класовими привілеями та (навіть зараз, після війни, що підвела всіх під одну мірку) значною майновою нерівністю. З іншого боку, це країна, де люди вже живуть сотні років укупі і не знають громадянської війни, де закони відносно справедливі, а статистичним та інформаційним повідомленням ще можна йняти віри і, нарешті, де наявність опозиційних поглядів та їх

розумні чи простакуваті — усі ми брати. Тварина ніколи не повинна вбивати іншу тварину. Всі тварини рівні.

А зараз, товариші, я оповім вам сон, що приснився минулої ночі. Мені годі достоту описати його. Мені снилася земля, але така, якою вона стане, коли щезне Людина. Та сон пробудив у мені забуте. Давно колись, як я ще був малим порослям, моя мама та інші свині співали іноді старої пісні, в якій знали лише мелодію і три перші слова. Малим я знав ту мелодію, але з часом вона забулася. Проте цієї ночі уві сні вона повернулася до мене. Ба навіть більше — повернулися й слова пісні, слова, що їх співали тварини давно колись, але які зітер плин часу. Я зараз проспівую цю пісню, товариші. Я старий, і голос мій захрип, та коли я навчу вас мелодії, ви заспіваєте її краще. Вона називається «Тварини Англії».

Старий Майор прокашлявся і заспівав. Голос у нього і справді був хрипкий, але співав він досить непогано. Та й мелодія була бадьора, щось середнє між «Клементайн» і «Кукарачою». Слова ж були такі:

Худобо Англії й Уельсу,
Худобо всіх земних країн!
Почуй цю звістку про майбутні
Часи щасливих перемін!

День прийде, рано а чи пізно —
Ми скинемо Людини гніт,
Й простеляться поля англійські
Лише для ратиць і копит!

Із наших ніздрів зникнуть кільця,
Хомут — із шиї, путо — з ніг,
Остроги всі поіржавіють,
І не свистітиме батіг!

Тоді нечуваний добробут —
Пшениця, сіно й ананас,
Ячмінь, боби та конюшина —
Проллються зливою на нас!

Яскравіше засяє сонце,
Чистішим стане струмись вод,
І вітерець дмухне цільніше
У день віднайдених свобод!

Для того дня усі працюймо,
Хоч нам до нього й не дожить.
Корови, коні, гуси й кури,
Наближуймо свободи мить!

прилюдне висловлювання не зв'язане з небезпекою. У цій атмосфері середня людина не має реального уявлення, що таке концтабори, масові депортації, ув'язнення без процесу, цензура преси тощо. Коли вона читає про події в такій країні, як Радянський Союз, вона перекладає все на мову англійських уявлень і не враховує безсоромної брехливості тоталітарної пропаганди. Аж до 1939 р., а може, й пізніше, більшість англійського народу неспроможна була розгадати суті нацистського режиму в Німеччині, а коли йдеться про радянський режим, вони значною мірою ошукані й досі.

Це завдало величезної шкоди соціалістичному рухові в Англії, а опосередковані наслідки такої позиції для англійської закордонної політики — жахливі. На мою думку, ніщо так не призвело до перекручення давнього, заснованого на однаковому скрізь розумінні поняття соціалізму, як погляд, що Росія — соціалістична країна і що кожен вчинок її керівників заслуговує вибачення, якщо не наслідкування.

Тим-то за останніх десять років у мене виробилося переконання, що коли хочемо відродити соціалістичний рух, то знищення

радянського міфа є необхідною передумовою для цього.

Невдовзі після повернення з Іспанії спало мені на гадку виступити проти радянського міфа, вдаючись до казкової форми, доступної кожному читачеві і досить зручної для перекладу іншими мовами. Такі міркування, не зовсім виразні, приходили мені від певного часу в голову, коли одного дня (жив я тоді якраз у малому селі) я побачив, як малий, приблизно десятилітній хлопець, гнав вузькою доріжкою величезну тяглову коняку і лупцював її, як тільки вона хотіла звернути вбік. Мені майнуло в голову, що коли б тільки ці тварини усвідомили свою міць, ми були б не в силі над ними панувати, а також, що людина визискує тварин майже так само, як багаті класи визискують пролетаріат.

Продовжуючи прогулянку, я взявся перекладати теорію Маркса на мову тваринячих понять. З тваринячого погляду, міркував я, класова боротьба між людьми — чиста омана: коли треба визискувати тварин — усі люди спільники між собою. Справжня боротьба йде між тваринами й людьми. Здобувши таку вихідну позицію,

Худобо Англії й Уельсу,
Худобо всіх земних країн,
Поширюй звістку про майбутні
Часи щасливих перемін!¹

Пісня викликала у тварин несамовитий захват. Майор уже доспівував пісню, коли вони самі підхопили її. Навіть найнездаліші уже вловили мелодію і деякі слова, а кмітливіші, як-от свині та пси, за хвилину вже знали пісню назубок. І згодом, після кількох проб, вся ферма потужно підхопила «Тварин Англії». Корови мукали її, собаки скавчали, вівці мекали, коні іржали, качки крякали... Всіх охопив такий шал, що вони проспівали її п'ять разів поспіль від початку до кінця і, певно, співали б до ранку, якби їм не завадили. Бо, на жаль, галас той розбудив містера Джонса, і той підхопився з ліжка, певний, що в двір забігла лисиця. Він схопив рушницю, що завжди стояла в кутку і пальнув навмання в темряву шостим калібром. Шротинки повпивалися в стіну хліва, і кожен метнувся у свій куток. Кури позлітали на сідала, тварини повлягалися на соломі, і невдовзі ферму огорнула глибока тиша.

Розділ II

А через три ночі старий Майор тихо сконав уві сні. Поховали його за садком.

Те сталося на початку березня. А в наступні три місяці розгорнулася бурхлива потайна діяльність. Сповідь Майора спонукала кмітливіших тварин по-іншому глянути на своє дотеперішнє життя. Вони не знали, коли вибухне Повстання, провіщене Майором, і не тішили себе ілюзією, що те станеться за їхнього життя. Але чітко усвідомлювали, що готувати його — їхній обов'язок. Робота по навчанню і згуртуванню інших, природно, лягла на свиней, яких усі визнавали за найрозумніших тварин. Найпоказнішими з-поміж свиней були два молодих кнури, Сніжок і Наполеон, яких Джонс відгодовував на продаж. Наполеон, великий і досить лютий на вигляд беркширський кнур, був єдиний на фермі представник своєї породи; хоч і не балакучий, він, проте, відзначався незалежною вдачею. Сніжок, хоч і жвавіший за Наполеона, моторніший у розмові й винахідливіший, на гадку інших, не мав такої поважної вдачі. Всі інші вепрі на фермі ще були підсвинками. Найбільш відомим серед них був маленький вгодований підсвинок Пищик, круглощокий, із кліпливими очима, меткими рухами й пронизливим голосом. Він умів блискуче говорити і в суперечці мав звичай підстрибувати й метляти хвостиком, що виходило якось вкрай переконливо. Дехто казав про Пищика, що він здатен зробити з чорного біле.

¹ Переклад віршів тут і далі Олександра Гриценка.

неважко було побудувати казку. Я не записував її аж до 1943 року, бо інша праця завжди віднімала в мене час. Врешті я включив у неї деякі події, наприклад, конференцію в Тегерані, що тим часом відбулася. Проте головні риси оповідання були чітко накреслені в моїй уяві ще за шість років до їхнього літературного опрацювання.

Не хочу писати коментаря до оповідання; коли воно само по собі не зрозуміле, то це є літературний неуспіх. А втім я хотів би підкреслити два моменти. Ось перший: окремі епізоди, хоч і, власне, вірно переспівують історію революції, не тільки спрощені, а й поперемищені під хронологічним оглядом. Це було необхідно для симетричної побудови оповідання. На другий момент більшість критиків не звернула уваги, може тому, що я й сам не поклав на нього відповідного натиску. Багато читачів закрили книжку під враженням, що вона кінчається цілковитим примиренням між свиньми та людськими істотами. Та не такий був мій намір — навпаки, я вмисне закінчив оповідання гучною бучею. Писав я безпосередньо після Тегеранської конференції, що, як усі

думали, встановила ліпші відносини між СРСР та Заходом. Я особисто не вірив, що ті дружні відносини надовго. І, як з'ясувалося, не дуже помілявся.

Не знаю, чи треба мені ще щось казати. Коли ще хто бажає собі подробиць про мене, додам, що я удівець і маю майже трирічного сина, що за фахом я письменник і від початку війни заробляю перш за все журналістикою.

Часопис, що до нього найпостійніше дописую,— це «Трібюн», політично-суспільний тижневик, що репрезентує, загально кажучи, ліве крило лейбористської партії. Ось мої книжки, що можуть зацікавити ширший загал (це на випадок, коли б комусь із читачів цієї передмови довелось надібати примірники цих книжок): «Дні в Бірмі» (повість про Бірму), «Уклін Каталонії» (звіт з моїх досвідів у іспанській громадянській війні), «Критичні спроби» (есе, переважно про сучасну популярну англійську літературу, висвітлення у них більш соціологічне ніж літературне).

*З англійської переклав
Іван ЧЕРНЯТИНСЬКИЙ*

1947 р.

Ця трійця й опрацювала вчення старого Майора в цілісну систему, яку назвали тваринизм. Кілька ночей на тиждень, коли Джонс ішов спати, вони потай збиралися в хліві й розтлумачували засади тваринизму іншим. Напочатку вони зіткнулися з нерозумінням і безмежною байдужістю. Дехто казав про необхідність бути прихильним до Джонса, свого господаря, або робили блюзнірські зауваги на зразок: «Містер Джонс нас годує. Без нього ми повмираємо з голоду». Інші питали, скажімо, таке: «А чого нас має обходити, що буде після нашої смерті?» Або: «Якщо це повстання будь-що відбудеться, то яка різниця, хто його готуватиме — ми чи хтось?» Свині на превелику силу пояснювали їм, що це суперечить духові тваринизму. Найбезглуздіші запитання задавала біла кобилка Моллі. Найперше вона запитала Сніжка:

— А після Повстання ще буде цукор?

— Ні,— впевнено відповів Сніжок. — Ми не маємо можливості виробляти цукор на фермі. Та й цукор тобі не потрібен, ти їстимеш досхочу вівса й сіна.

— А можна буде, як колись, носити стрічки у гриві? — поцікавилася Моллі.

— Товаришко,— відповів Сніжок,— стрічки, які тебе так обходять, ознака рабства. Невже ти не розумієш, що свобода куди дорожча за стрічки?

Моллі погодилася, але глибокого переконання в її голосі не вчувалося.

Свині мушили боротися ще тяжче, спростовуючи брехню, що її поширював ручний ворон Мойсей. Улюбленець Джонса, він був нишпоркою і брехуном, та й умів торочити. Він доводив, що існує блаженна країна, така собі Солодкоцукряна гора, куди відходять після смерті всі тварини. Вона містилася десь на небі, в захмар'ї, казав Мойсей. На Солодкоцукряній горі сім днів на тиждень неділя, і конюшина росте цілорічно. А цукор-рафінад і тістечка самі ростуть на живоплоті. Тварини не любили Мойсея, бо він правив теревені і байдикував. Але були й такі, що вірили в його базікання, тож свиням коштувало неабияких зусиль переконувати їх, що ніякої Солодкоцукряної країни не існує.

Найревнішими послідовниками тваринизму були ломовики Боксер і Конюшинка. Обом годі було додуматися до чогось путнього власним розумом, та оскільки визнали свиней за своїх проводирів, то й сприймали все, що їм ті говорили й на доступних життєвих прикладах переконували в цьому інших. Вони брали незмінну участь у таємних зборах у хліві й виступали заспівувачами «Тварин Англії», пісні, що нею завжди завершувалися збори.

Та Повстання вдалося здійснити значно швидше й легше, аніж сподівалося. В минулі роки містер Джонс був хоч і безжалісний, зате вправний господар, але й для нього настали лихі часи. Програвши на суді гроші, він втратив і завзяття, запив ще більше, ніж доти. Цілими днями сидів на кухні в дерев'яному кріслі з високою спинкою, читав газети, пив і час від часу годував Мойсея крихтами хліба, намоченими в пиві. Його наймити ледарювали й дурили його, поля заростали бур'яном, дах на будівлях протікав, живопліт стояв занедбаний, а тварини не доглянуті.

Почався червень, наставала косовиця. Напередодні Івана Купали, в суботу, містер Джонс подався в Уїллінгдон і так нажлуктився в пивниці «Червоний лев», що повернувся аж у неділю опівдні. Наймити зранку подоїли корів і подалися полювати зайців, і пальцем не ворухнувши, щоб нагодувати живність. Удома містер Джонс одразу впав на дивані у вітальні й заснув, накривши обличчя «Новинами світу», тож тварини стояли голодні аж до вечора. І вони не витримали. Одна корова виламала рогами двері комори, й тварини допалися до засіків. Саме тоді й прокинувся містер Джонс. За мить він і ще четверо наймитів уже щосили шмагали корів, розганяючи їх. Це виявилось останньою краплею. Всі, як один, хоч на таке й не заносилося досі, кинулися на своїх катів. Несподівано містер Джонс та його служники опинилися в гущі тварин, що брикалися і штурхали рогами. Ситуація остаточно вийшла з-під контролю. Ніхто ще не бачив, аби тварини так поводитися. Тож цей несподіваний заколот тварин, яких вони лупцювали й над якими знущалися, як хотіли, налякав їх до смерті. І вже за хвилину-другу вони перестали відбиватися й дали ногам знати. Усі п'ятеро щодуху помчали по дорозі, що вела до мощеного шляху. За ними звиятно гналися тварини.

Місіс Джонс визирнула з вікна спальні й побачила, що діється. Поспіхом

кинула до торби дещо з пожитків і нишком вислизнула з ферми. Мойсей ірвався з жердини й полетів за нею, голосно каркаючи. Тим часом тварини игнали Джонса та його челядь на мощений шлях і з брязкотом зачинили за ними на всі п'ять засувів браму. Отак тварини ще й не осмислили до пуття, що талосся, а Повстання вже успішно завершилось: Джонса прогнали, ферма «Садіба» стала їхньою.

Спочатку тварини не могли повірити в свою щасливу долю. Перше, що вони робили, це всі гуртом прогалопували вздовж огорожі, що обносила ферму, наче статочно впевнюючись, чи не зачаїлася де бодай одна людська істота. Потім прогалопували назад, до будівель, змітаючи останні сліди ненависного Джонсового правування. Вдерлися до збруярні в глибині стаєнь; вудила, кільця до носа, ланцюги для псів, безжалні ножі, що ними містер Джонс харащав поросят і ягнят,— все це було пожбурено на дно колодязя. Віжки, вуздечки, лори, принизливі шаньки кинули у багаття з мотлоху, що палало в дворі. Туди ж полетіли й батоги. Тварини стрибали в захваті, бачачи, як полум'я поглинає батоги. Сніжок і собі жбурнув у вогнище стрічки, якими прикрашали кінські риви й хвости в ярмаркові дні.

— Стрічки,— заявив він,— відносяться до одягу, а це ознака людини. Тварини не повинні ходити в них.

Тоді й Боксер приніс невеличкий солом'яний бриль, який носив улітку, щоб пухи не сідали на вуха, й люто жбурнув його у вогонь.

Невдовзі було знищене все, що нагадувало про містера Джонса. Потім Наполеон повів їх до комори й видав кожному подвійну порцію зерна, а псам по два бісквіти. Потім сім разів поспіль проспівали «Тварин Англії» від початку до кінця, після чого повкладалися на ніч і спали так, як ще не спали ніколи в житті.

Вдосвіта вони прокинулися, як і колись, але згадавши про славу перемогу, дружно побігли на пашу. За пасовиськом здіймався пагорб, звідки як на долоні відкривалася більша частина ферми. Тварини забралися на нього й стали милуватися краєвидом у прозорому ранковому світлі. Так, все це тепер належало їм — скільки сягало око! Захмелілі від цього, вони без упину британцювали й підстрибували високо, сповнені захвату. Качалися по росі, апихалися солодкою свіжою травичкою, пригорщами набирали чорнозем і вдихали його терпкі пахощі. Потім обстежили ферму, в німому зачудуванні оглядаючи орні поля, луки, сад, ставок, гай, так, наче ніколи досі не бачили; їм не пришлося, що те все тепер належить їм.

Потім вони рушили до господарських будівель і непевно спинилися перед будинком. І він належав їм, проте увійти всередину вони боялися. За хвилину, однак, Сніжок і Наполеон рішуче штовхнули двері і ті розчахнулися. Тварини з вервечкою зайшли, пильнуючи, аби чогось не пошкодити. Навшпиньки переходили з кімнати в кімнату; перемовлялися лише пошепки, з побожним страхом дивилися на неймовірну розкіш: ліжка з перинами, дзеркала, лежак з конячого волосу, брюссельський килим, літографія королеви Вікторії над каміном у вітальні. Вже коли спускалися сходами, хтось завважив, що немає Моллі. Кілька тварин повернулися в дім і виявили її в найкращій спальні. Взявши з трюмо місіс Джонс блакитну стрічку й приклавши її собі до плеча, вона з дурнуватим виглядом милувалася на себе в дзеркалі. Висловивши їй свій висуд, тварини вийшли надвір. Кілька шинок, що висіли на кухні, винесли, щоб тоховати, а барило з пивом у коморі Боксер розтросив ударом копита, все ж інше в домі не чіпали. Тут же прийняли одностайне рішення зберегти будинок Джонсів як музейний експонат. Всі зійшлися на тому, що жодна тварина ніколи не повинна мешкати в цьому будинку.

Тварини поснідали, а потім Сніжок і Наполеон знову зібрали їх.

— Товариші,— звернувся до них Сніжок,— зараз пів на сьому і попереду довгий день. Сьогодні ми починаємо косовицю. Але ще одне треба вирішити.

Тут свині призналися: останні три місяці вони вчилися читати й писати за старим правописником, що належав дітям містера Джонса і що його викинули на смітник. Наполеон послав за горнятами з чорною і білою фарбою, а сам повів череду тварин до брами з п'ятьох перекладин, що виходила на шлях. Потім Сніжок, бо саме він писав найкраще, затиснувши пензля ратицею, зафарбував на верхній перекладині слова «Ферма «Садіба», а натомість написав: «Рай для

Тварин». Відтепер так мусила називатися ферма. Потім всі повернулися до господарських будівель. Сніжок і Наполеон звелили принести драбину й приставити до задньої стіни великого хліва. А тоді пояснили, що за три місяці навчання свиням пощастило звести принципи тваринизму до Семи Заповідей. І от ці Сім Заповідей зараз викарбують на стіні; вони становитимуть непорушний закон, яким усі тварини мають керуватися. Відтепер і назавжди. З певними труднощами, бо ж свині важкувато втриматися на драбині, Сніжок видерся на драбину і заходився коло роботи, а Пищик кількома щаблями нижче тримав горня з фарбою. Заповіді вивели на обмазаній дьогтем стіні великими білими літерами, видними й за тридцять кроків. Вони проголошували:

СІМ ЗАПОВІДЕЙ

1. Усяка двонога істота — ворог.
2. Усяка чотиринога або крилата істота — друг.
3. Жодна тварина не повинна носити одягу.
4. Жодна тварина не повинна спати в ліжку.
5. Жодна тварина не повинна вживати спиртного.
6. Жодна тварина не повинна вбивати іншу тварину.
7. Усі тварини рівні.

Все було написано дуже ретельно, от тільки замість «друг» написали «друх», а в одному «у» хвостик загнули не в той бік; все ж інше цілком відповідало граматичним правилам. Сніжок прочитав написане вголос, і тварини згідливо закивали головами. А кмітливіші відразу взялися завчати Заповіді напам'ять.

— А тепер, товариші,— мовив Сніжок, кидаючи пензля,— на косовицю! Нехай для кожного буде справою честі впоратися з цим скоріше, ніж це робив Джонс зі своєю челяддю.

Зненацька три корови, яких з деяких пір щось непокоїло, заповзялися розпачливо мукати. Їх вже добу не доїли, тож їхні вим'я мало не розривалися. Поміркувавши трохи, свині послали по відра і досить вправно видоїли корів: їхні ратиці неабияк прислужилися до цього. Невдовзі п'ять повних відер пінилися жирним молоком, на яке чимало тварин позирали з видимим зацікавленням.

— А що буде з цим молоком? — не витримав хтось.

— Іноді Джонс трохи домішував молока нам у кашу,— докинула якась курка.

— Годі вам з тим молоком, товариші! — став коло відер Наполеон. — Ним займуться. Косовиця важливіша. Товариш Сніжок поведе вас. А я невдовзі наздожену вас. Уперед, товариші! Луг чекає.

Тварини посунули на косовицю, а коли ввечері повернулися, то молока вже ніде не було.

Розділ III

Як же вони трудилися й сходили потом, аби заготувати сіна! Та їхні зусилля віддалися сторицею, бо врожай вдався понад усі сподівання.

Часом робота давалася вкрай тяжко, адже знаряддя призначалися для людей, а не для тварин. Відчутним недоліком було й те, що жодна тварина не могла дати раду знаряддю, яке вимагало стояти на двох ногах. Але свині виявилися кмітливими, вони знаходили вихід із будь-якої скрути. Що ж до коней, то ті знали кожну п'ядь луки і, по суті, тямили в косінні та граблюванні куди краще, ніж Джонс та його челядь. Свині, втім, самі не працювали, лише давали вказівки й керували іншими. Вони більше знали, тож цілком природно, що вони перебрали на себе керівництво. Боксер і Конюшинка впряглися в косарку (звісно, тепер зайвими виявилися вудила чи віжки) і без перепочинку ходили по луку, а свиня покрикувала: «Гаття, товаришу!» або «Тпру, товаришу!»— залежно від обставин. І кожна тварина, аж до найменшої, косила, перевертала й згрібала сіно. Навіть качки й кури цілий Божий день пеклися на сонці, носячи в дзьобах жмутики сіна. І от косовиця завершилася, навіть на два дні раніше, ніж це звичайно вдавалося Джонсові з його наймитами. До всього, то був найбагатший врожай за всю історію ферми. Жодних втрат не було, бо гострозорі кури й качки повидзьобували все до останньої стеблини. І ніхто не вкрав і билинки.

Усе літо ферма працювала як заведена. Тварини неабияк тішилися, бо ж хіба вони думали, що таке можливо. Кожен з'їдений шматок невимовно смакував їм, адже тепер то був по-справжньому їхній шматок, добутий своєю працею, а не по-скнарському вділений хазяїном. Тепер, коли не стало ні до чого не здатних і ледачих людських істот, кожен мав що їсти. Лишалось й більше вільного часу, хоч, що не кажи, тваринам багато в чому бракувало досвіду. Виникало чимало труднощів. Скажімо, коли з зібраного збіжжя мусили витоптувати зерно, а провіювати — дмухаючи на нього, бо на фермі не було віялки. Але свиняча винахідливість та потужні м'язи Боксера виручили й тут. Щодо Боксера, то ним захоплювались усі. Він ревно працював ще за Джонса, а тепер у нього ніби вселилося три конячі сили, а не одна. Були дні, коли, здавалося, вся робота на фермі звалювалася на його могутні плечі. З ранку до ночі він то тягнув щось, то пхав, і то там, де було найтяжче. Він домовився з півнем, аби той будив його на півгодини раніше, ніж усіх, і ще до початку робочого дня брався за якусь добровільну працю, причому найнеобхіднішу. На кожний закид чи умовляння він знав одну відповідь: «Я працюватиму ще завзятіше». Те стало його власним девізом.

Але кожен трудився в міру своїх можливостей. Кури й качки, скажімо, заощадили в жнива два мішки збіжжя, підбираючи розсипані зернинки. Ніхто не крав, ніхто не скаржився на свою пайку, сварки, гризня і заздрість, звичні для колишнього життя, майже зникли. Ніхто не байдикував або майже ніхто. Моллі, щоправда, вкрай неохоче вставала вранці й мала звичку залишати роботу нібито через те, що в копито забився камінець. І кіт трохи дивно поведився. Невдовзі всі помітили, що тільки з'являлась якась робота, кіт наче крізь землю западав; він зникав на цілі години, а тоді вигулькував, коли всі сідали за стіл, а то й зовсім увечері; наче нічого й не сталося. Та він завжди мав напохваті поважну причину і так лагідно муркотів, що важко було не повірити йому. Старий віслюк Бенджамін наче й не змінився після Повстання. Виконував свою роботу повільно й затято, як і за Джонса, ніколи не уникав її, але ніколи й не зголошувався попрацювати зайву часину. Про Повстання та його наслідки він волів не висловлюватись. Коли його запитували, чи не щасливіший він тепер без Джонса, він лише відказував: «Віслюки довго живуть. Ніхто ще не бачив здохлого віслюка». І всі мусили задовольнитися цією загадковою відповіддю.

По неділях не працювали. Снідали годиною пізніше, ніж у будень, а після сніданку відбувався незмінний ритуал. Першим було підняття прапора. У збруярні Сніжок знайшов стару зелену скатертину місіс Джонс і намалював на ній білою фарбою ратицю й ріг. Її й підіймали недільного ранку на флагшток у садку за будинком. Зелений колір прапора, пояснював Сніжок, то зелені лани Англії, а ратиця з рогом означають Республіку Тварин, яка постане, коли остаточно буде здолано людський рід. Після підняття прапора всі марширували до великого хліва на загальні збори, що звалися Мітинг. Тут визначали роботу на наступний тиждень, виносилися й приймалися резолюції. Саме свині завжди й висували резолюції. Інші тварини знали, як голосувати, але самі на резолюцію не могли спромогтись. Сніжок і Наполеон були найактивнішими в дебатах. Проте між ними, як помітили, ніколи не було згоди: яку б пропозицію не висував один, інший неодмінно був проти. Навіть коли вирішили перенести малу обору за садок, щоб у ній відпочивали тварини, що вже відслужили своє, то хоч проти цього ніхто й не заперечував, розгорілися бурхливі суперечки щодо пенсійного віку для кожного різновиду тварин. Мітинг завжди завершувався гімном «Тварини Англії». Решта недільного дня відводилася дозвіллю.

Свині влаштували у збруярні свій штаб. Тут вечорами вони навчалися ковальству, теслярству та іншим корисним ремеслам з книжок, що їх поприносили з будинку Джонса. Сніжок іще заходився залучати інших тварин у Комітети тварин, так він їх називав. Тут він утоми не знав. Він створив Комітет по виробництву яєць для курей, Лігу Чистих Хвостів для корів, Комітет приручення диких побратимів (він прагнув одомашнити щурів та зайців), Рух Білішої Вовни для овець і всілякі інші; до всього, він запровадив уроки читання й писання. Проте ці проекти не мали успіху. Спроба приручити диких побратимів провалилася майже одразу, бо ті й надалі поводитися точнісінько так, як і раніше, а щедрістю, яку виявляли до них, просто зловживали. Кіт приєднався

до Комітету приручення і, ніде правди діти, кілька днів був на диво діяльним. Якось навіть бачили, як кіт сидів на даху й проводив виховну роботу з кількома горобцями, які намагалися триматися подалі від нього. Він переконував їх, що тепер всі тварини — друзі, і що кожен горобець може, якщо забажає, злетіти й сісти йому на лапу. Але ті воліли триматися подалі.

Зате уроки читання й писання тішили неабиякими здобутками. До осені кожна тварина на фермі стала до певної міри письменною. Що ж до свиней, то ті й так уміли добре читати й писати. Пси й собі навчилися досить пристойно, але цікавість виявляли лише до Семи Заповідей. Коза Мюріел освоїла абетку краще від псів, отож вечорами читала клапті газет зі смітника. Бенджамін читав незгірше від свині, але не хизувався своїм хистом. Мовляв, немає чого до пуття почитати. Конюшинка засвоїла абетку, але складати з літер слова не вміла. Боксер більше чотирьох літер запам'ятати не міг. Іноді виведе в пилюці своїм великим копитом А, Б, В, Г і стоїть, втупившись у ці літери, час від часу шулячи вуха, стріпуючи гривкою і, напружуючи пам'ять, пригадуючи, що ж далі. Але марно. Кілька разів він таки долав наступні чотири літери, але тим часом забував перші чотири. І Боксер мусив задовольнитися першими чотирма літерами, пишучи їх раз а то й два на день, щоб закріпити в пам'яті. Моллі визнавала лише ті п'ять літер, які складали її ім'я. Вона вкрай ретельно викладала їх з гілочок, прикрашала квіточками, а тоді ходила навколо і милувалась. Решта тварин на фермі далі літери А не просунулись. Виявилось також, що абетка важко дається вівцям, курам та качкам. Вони неспроможні завчити й Сім Заповідей. Після тривалих роздумів Сніжок оголосив, що Сім Заповідей можна, власне, звести до одного гасла, а саме: «Чотири ноги добре, а дві — погано». Це і є, як він казав, основна засада тваринизму. Хто всебічно засвоїв її, тому не страшні людські впливи. Спершу птахи протестували, бо їм здавалося, що і в них дві кінцівки, але Сніжок довів їм, що вони помиляються.

— Крило у птахів, товариші, це засіб пересування, а не маніпулювання,— казав він. — Корінною ознакою людини є р у к а, знаряддя, яким і чинить всі кривди.

Птахи не зовсім збагнули довгу промову Сніжка, та пристали на його пояснення, і всі нижчі тварини ревно заповзялися запам'ятовувати нове гасло. «ЧОТИРИ НОГИ ДОБРЕ, А ДВІ — ПОГАНО» — написали на тильній стіні хліва над Сімома Заповідями, і ще більшими літерами. Раз завчивши те гасло, вівці неабияк вподобали його, і часто, лежачи в полі, починали мекати: «Чотири ноги добре, а дві — погано! Чотири ноги добре, а дві — погано!» І не знали в цьому втоми, мекали годинами без кінця-краю.

Наполеона мало обходили Сніжкові комітети. Він казав, що виховання молоді важливіше, ніж виховання дорослих. Сталося так, що невдовзі після косовиці Джессі й Квітка оценилися й привели дев'ять дебелих цуценят. Коли ті перестали ссати, Наполеон забрав їх у матерів, мовляв, сам виховуватиме їх. Він позаносив щенят на горище, куди можна вилізти лише по драбині із збруярні, і осібно тримав їх там. Тож невдовзі всі забули про них.

Таємниця того, куди зникало молоко, незабаром впливла: його щодня домішували до свинячого пійла. Вже достигали перші яблука, і вони всипали траву в садку. Тварини вважали, що яблука розподілять між усіма порівну. Проте якогось дня було сказано зібрати всі яблука й доставити їх до збруярні, свиням до вжитку. На це дехто невдоволено буркотів, та марно: тут усі свині були одноставними, навіть Сніжок з Наполеоном. Пищика уповноважили дати необхідні пояснення.

— Товариші! — гукнув він. — Сподіваюсь, ви не гадаєте, що ми, свині, чинимо так з егоїзму й через привілей? Багатьом із нас не до вподоби молоко та яблука. І мені теж. Єдине, для чого ми беремо цей харч,— піклування про загальне здоров'я. Молоко і яблука — це, товариші, довела наука — містять речовини, вкрай необхідні для добробуту свині. Ми, свині, працюємо розумово, вся організація, все господарювання лежить на нас. Денно й нічно ми дбаємо про ваш добробут. І саме заради вас ми п'ємо це молоко, їмо ці яблука. А чи знаєте ви, що було б, якби ми, свині, не виконували свого святого обов'язку? Повернувся б Джонс! Так-так, повернувся б Джонс! Поза сумнівом, товариші,— майже благально вигукнув Пищик, підстрибуючи і метляючи закрученим

хвостиком. — А серед вас, звісно, ніхто не хоче, щоб повернувся Джонс?

І справді, якщо в чомусь тварини й були одностайні, то це в тому, щоб ніколи не повернувся Джонс. Після такого запитання їм нічого було казати. Значення того, щоб свині перебували в доброму здоров'ї було надто очевидним. Отож без зайвих суперечок погодилися молоко і яблука-падалиці (а також весь урожай яблук, коли дозріє) надати для свиней.

Розділ IV

До кінця літа звістка про те, що сталося в «Раї для Тварин», облетіла півкраїни. Щодня Сніжок і Наполеон часилали зграї голубів, щоб ті проникали до сусідніх ферм і розповідали мешканцям про повстання та навчали гімну «Тварин Англії».

На той час містер Джонс більше просиджував у пивниці «Червоний лев», що в Уїллінгдоні, скаржачись кожному, кому тільки міг, на жахливу несправедливість, яку вчинило з ним збіговисько тварин-ледацюг, позбавивши всього добра. Фермери хоч і співчували йому, проте спершу не особливо й допомагали. Кожен собі нишком подумував, як би його мати з нещастя Джонса якийсь зиск. Добре ще, що власники двох господарств по сусідству з «Раєм для Тварин» постійно гиркалися. Одне з них, зване «Лисячий гай», було великою, занедбаною і старомодною фермою, зарослою лісом, з виснаженими пасовиськами і жалюгідною огорожею. Її власник, містер Пілкінгтон, легковажний фермер, сам не працював, а гайнував час по рибалках та ловах, залежно від пори року. Інша ферма, «Лужок», була меншою і краще доглянутою. Налезала вона містерові Фредеріку, розумному, твердої вдачі чоловікові, що постійно тягався по судах і визнавався за спритного ділка. Обоє так незлюбили один одного, що не могли дійти навіть задля власної вигоди.

Проте їх неабияк налякало повстання в «Раї для Тварин». І зробили все, аби їхня худоба якомога менше дізналася про нього. Спершу вони вдавали, ніби їх смішить сама думка, що тварини можуть самі провадити ферму. Ця вигадка, казали вони, розсиплеться на порошок за два тижні. Вони розпускали плітки, що на фермі «Садіба» (вони вперто називали ферму по-старому, не бажаючи їй чути про нову назву) безперервні чвари, що там тварини конають з голоду. Час минав, а тварини вочевидь не здихали з голоду; Фредерік і Пілкінгтон завели іншої, що на «Садібі» процвітає страшне зло. Ніби тварини там займаються канібалізмом, катують одна одну розпеченими підковами і ділять між собою самок. «Ось до чого призводить бунт проти законів природи»,— зловтішалися Фредерік і Пілкінгтон.

Однак цим байкам не йняли особливої віри. Чутки про дивовижну ферму, з якої повиганяли людей і на якій тварини господарюють самі, і далі ходили в невиразних і перекручених версіях; протягом року бунтарська хвиля прокотилася сільською місцевістю. Завжди слухняні воли з доброго дива казилися, вівці ламали загорожі й травили конюшину, мисливські коні застигали перед перешкодами, а тоді мчали вершників у протилежний бік. Та що найважливіше, скрізь знали мелодію, ба й слова «Тварин Англії», вони ширилися з неймовірною швидкістю. Люди несамовитіли, чуючи цю пісню, хоч і вдавали, ніби вона їх лише смішить. І казали, що не розуміють, як, нехай і тварини, можуть співати таку гидоту. Кожну тварину, спійману на цій пісні, нещадно карали різками. І все ж вона була нездоланною. Дрозди висвистували її на парканах, голуби вуркотіли її на в'язах, вона лунала в дзенькоті кузні і бемканні церковних дзвонів. І коли людські істоти слухали її, то їх аж пересмикувало, бо вчували в ній пророкування своєму майбуттю.

На початку жовтня, коли скосили й поскиртували збіжжя, а частину навіть обмолотили, до ферми, сповнивши повітря лопотінням крил, влетіла зграя голубів і з диким галасом впала на двір. Джонс зі своїми наймитами та з півдесятком найманців із ферм «Лисячий гай» та «Лужок» ввійшли через браму з п'яти перекладин і попростували до ферми. Всі з кийками, тільки містер Джонс виступав попереду з рушницею. Не інакше, настроїлися відвоювати ферму.

Цього давно сподівалися, тож і приготувалися заздалегідь. Сніжок, який

проштудіював знайдену в домі стару книгу про воєнні виправи Юлія Цезаря, відав оборонними заходами. Пролунала його команда, і за кілька хвилин кожна тварина вже стояла на бойовому посту.

Людські істоти наблизилися до будівель, і Сніжок вдався до першого наступу. Голуби, а їх було п'ять, заметалися, залопотіли над головами людей, оглушаючи їх з невеликої висоти. А поки люди давали їм раду, вискочили гуси з-за живоплоту й заходилися дошкульно щипати їх за литки. Проте це був лише відволікаючий маневр, що мав посіяти певну паніку. Тож люди легко повідганяли гусей дрючками. Сніжок рушив другу наступальну лінію. Мюріел, Бенджамін та всі вівці, очолювані Сніжком, ринулися вперед, штурхаючи і буцаючи людей рогами. А Бенджамін крутився дзигую й брикався на всі боки своїми копитцями. Та знову люди з їхніми кийками і підкутими черевиками виявилися дужчими; Сніжок раптом запищав, подаючи знак до відступу, і тварини кинулися через браму в двір.

Люди торжествуюче закричали, бо гадали, що перемога за ними. І безладно кинулися навздогін. Але саме цього Сніжок і сподівався. Щойно люди втяглися в двір, як із тилу, перетинаючи шлях до відступу, вискочили троє коней, три корови і решта свиней, що засіли у корівнику. Сніжок подав сигнал до атаки, а сам кинувся просто на Джонса. Той, побачивши, що Сніжок мчить на нього, звів рушницю й вистрілив. Шріт прокреслив криваві смуги на Сніжковій спині, зваливши намертво одну вівцю. Не спинившись і на мить, Сніжок усіма шістьма пудами вдарив Джонса по ногах. Той беркицьнувся в купу гною, рушниця вилетіла йому з рук. Та найстрашніше було бачити Боксера; ставши дибки, він, як справжній жеребець, бив величезними кованими копитами. Найперше він звалив у багно конюха з ферми «Лисячий гай», влучивши йому в тім'я. Побачивши таке, дехто з людей покидав дрючки і кинувся навтьоки. Їх охопила паніка, і вже наступної хвилини тварини ганялися за ними по всьому подвір'ю. Їх буцали, копали, кусали, топтали. На фермі не було жодної тварини, що не помстилася, як сама знала. Навіть кіт несподівано плигнув з даху на дояра, запустивши йому в шию пазурі, що той аж несамовито заверещав. Щойно завиднів вихід, як люди притьмом дременули з двору, уганяючи в бік шляху. І хвилин за п'ять після нападу вони ганебно тікали тією ж дорогою, якою і прийшли. А навздогін мчала зграя гусей, що без упину сичали й щипали їх за литки.

Всі люди втекли, тільки в дворі Боксер копитом ворушив конюха, що долічерева лежав у гною, намагаючись перевернути його. Той не ворушився.

— Він готовий, — сумно проказав Боксер. — Я не хотів, щоб так вийшло. Я забув, що в мене підковані копита. Хто повірить, що я це зробив не навмисне?

— Геть жалість, товаришу! — гукнув Сніжок, з чиїх ран все ще соталася кров. — На війні як на війні. Найкраща людина — це мертва людина.

— А де Моллі? — вигукнув хтось.

І справді, Моллі пропала. Всі занепокоїлися, побоюючись, чи не поранили її люди або чи не прихопили з собою. Та її знайшли в стійлі: вона стояла, сховавши голову в ясла з сіном. Щойно розлігся постріл, як вона кинулася навтьоки. А коли повернулися після її пошуків, то з'ясувалося, що конюх був лише оглушений; прийшовши до тями, він миттю зник.

Тепер тварини зійшлися в нестямному захваті, щодуху вихваляючи свої подвиги. Тут же зімпровізували святкування перемоги. Підняли прапор і кілька разів проспівали свій гімн, потім полеглий вівці влаштували урочистий похорон, а на її могилі посадили кущ глоду. Сніжок виголосив коротку промову, підкресливши, що кожна тварина має бути готовою, якщо виникне потреба, вмерти за ферму «Рай для Тварин».

Потім одностайно вирішили запровадити військову відзнаку «Тварина-Герой I ступеня», якою одразу ж нагородили Сніжка й Боксера. То була латунна медаль (насправді — старі кінські бляшки, знайдені серед збруї), що її малося носити в неділю й на свята. Медалю «Тварина-Герой II ступеня» посмертно нагородили полеглу вівцю.

Довго сперечалися про те, як назвати саму битву. І врешті назвали її Битвою під Корівником, бо саме звідти у вирішальну мить вискочила засідка. З грязюки витягли Джонсову рушницю, а в домі, як усі знали, був запас

патронів. Вирішили встановити рушницю біля флагштока як артилерійську одиницю й салютувати з неї двічі на рік: раз — дванадцятого жовтня, в річницю Битви під Корівником, і ще раз — на Івана Купала, в річницю Повстання.

Розділ V

Наближалася зима, і Моллі завдавала все більше клопоту. Щоранку запізнювалася на роботу, мовляв, проспала, скаржилася на якісь загадкові болі, хоч на апетит не нарікала. Під різними приводами тікала з роботи, йшла до ставочка й довго стояла там, витріщаючись на своє відображення у воді. Але ходили і серйозніші поголоски. Яюсь, коли Моллі весело зайшла до двору, грайливо помахуючи довгим хвостом і жуючи жмут сіна, її відкликала вбік Конюшинка.

— Моллі, — сказала вона. — Я хочу запитати в тебе про вкрай важливе. Уранці я бачила, як ти заглядала за живопліт, що відділяє нашу ферму від «Лисячого Гаю». А за живоплотом стояв один із служників містера Пілкінгтона. Я хоч і була далеченько, але добре бачила, що він розмовляв з тобою і що ти дозволяла йому гладити себе по морді. Що це значить, Моллі?

— Він не гладив! Я не давала! Це неправда! — закричала Моллі, затупцявши на місці й б'ючи копитом об землю.

— Моллі, глянь мені в очі! Ти можеш присягтися, що та людина не гладила тебе?

— Це неправда! — повторила Моллі, але глянути в вічі Конюшинці не змогла. А наступної миті вона вже мчала в поле.

Конюшинку пронизав раптовий здогад. Не кажучи нікому й слова, вона подалася до стійла Моллі і копитом переворучила соломку. Там лежала купка цукру-рафінаду й кілька в'язок різнобарвних стрічок.

Через три дні Моллі зникла. Кілька тижнів ніхто не знав, де вона, а потім голуби доповіли, що бачили її на іншому кінці Уїллінгдона, запряжену в чепурний візок, що стояв біля пивнички. Візок той був помальований червоним і чорним. Червонопикий товстун у картатих штанах, схожий на трактирника, гладив її по морді й годував цукром. Моллі була підстрижена, в гриві красувалася кумачева стрічка. Виглядала вкрай задоволеною, казали голуби. Тож ніхто з тварин більше й не згадував про Моллі.

У січні настали вкрай суворі часи. Земля затверділа, як залізо, і на полі годі було щось робити. У великому хліві проводилися безконечні збори, а свині розробляли графік роботи на наступний сезон. Стало звичним, що свині, помітно розумніші за інших тварин, вирішували всі стратегічні питання ферми, хоч їхні рішення й мали схвалюватися зборами. І все було б непогано, якби не суперечки між Сніжком та Наполеоном. Обоє сперечалися де тільки можна. Якщо один радив засіяти більше ячменю, то другий вимагав засівати більше вівса. А коли один казав, що певне поле годиться якраз під капусту, то інший заперечував, що воно придатне хіба для буряків. Кожен мав своїх прибічників, тож не дивно, що іноді розпалювалися гострі пристрасті. На мітингах Сніжок часто прихилив більшість блискучими промовами, але Наполеон успішніше навертав собі прибічників у міжчассі. Особливих успіхів він досяг серед овець. Останнім часом вівці наловчилися мекати «Чотири ноги — добре, а дві — погано» де треба й де не треба, і часто зривали Мітинг. Як усі помітили, вони особливо призвичаїлись мекати «Чотири ноги добре, а дві — погано» саме за вирішальних Сніжкових промов. Сніжок ретельно проштудіював кілька старих номерів журналу «Фермер і тваринник», що їх знайшов у домі, і тепер його переповнювали всілякі задуми та нововведення. Він розводився про польовий дренаж, силосування, фосфатні добрива, навіть опрацював напрочуд складну систему, за якою тварини мали спорожнитися просто в полі, щоразу в іншому місці; це дозволяло не возити гній на поля. Наполеон таких задумів не виношував, зате нашіптував, що в Сніжка з того нічого не вийде; схоже, він вичікував своєї миті. Але жодна з їхніх суперечок не прибрала такої гостроти, як під час суперечки про вітряк.

На розлогому пасовиську неподалік височів пагорб, найвища точка на фермі. Оглянувши терен, Сніжок заявив, що оце і є місце для вітряка, який

обертатиме динамо-машину й забезпечуватиме ферму електроенергією. Вітряк освітлюватиме стійла й опалюватиме їх узимку, а також живитиме циркулярку, січкарню, бурякорізку та електродоїлку. Тварини ніколи не чували про таке (бо ферма була відсталою й мала примітивні механізми), тож здивовано слухали, тоді як Сніжок малював їм, як фантастичні машини виконуватимуть за них роботу, а вони собі любенько пастимуться на вигоні або розвиватимуть інтелект читанням та мудрими розмовами.

За кілька тижнів Сніжок остаточно сформулював свої задуми щодо вітряка. Технічні подробиці здебільшого походили з трьох книжок колишнього містера Джонса: «Тисяча корисних справ по господарству», «Будівельник у кожному з нас» і «Електрика для початківців». За кабінет Сніжкові правив хлівець, колись інкубатор; на його гладенькій підлозі вкрай зручно було робити креслення. Сніжок просиджував там годинами. З порозкриваними книжками, прикладеними камінчиками, з шматком крейди посеред ратиці, він літав довкола, креслячи лінію за лінією. І аж пописував від утіхи. Поступово задум втілювався у складне плетиво важелів та шестерень, устеляв підлогу, на що інші тварини дивилися, як на щось незбагненне, але вкрай вражаюче. Кожен хоча б раз на день приходив поглянути на Сніжкові креслення. Навіть кури з качками приходили, намагаючися не наступати на крейдяні позначки. Тільки Наполеон лишався байдужим. Він з самого початку заявив, що не визнає вітряка. Проте якось і сам несподівано завітав поглянути на плани. Він тяжко ступав по хлівцю, придивлявся до кожної деталі, навіть понюхав креслення раз-другий. Якийсь час скоса позирав на них, а тоді раптом підняв ногу, надзюрив рясно на плани і вийшов без жодного коментаря.

Вітряк той розділив ферму на два табори. Сніжок не приховував, що збудувати його буде нелегко. Треба ламати камінь, зводити з нього стіни, робити крила, тоді виникне потреба в динамо-машинах і кабелі (де їх дістати, Сніжок мовчав). Але він вважав, що впоратися з цим можна за рік. А тоді, заявив він, ощадитиметься стільки праці, що тварини зможуть працювати лише три дні на тиждень. Наполеон, навпаки, доводив, що зараз найперше слід збільшувати виробництво кормів, бо, якщо гаяти час на вітряк, то всі перемруть з голоду. Виникло дві фракції під гаслами: «Ми — за Сніжка і триденний робочий тиждень!» і «Ми — за Наполеона й повні ясла!». Бенджамін єдиний не пристав до жодної фракції. Він не вірив ні в те, що побільшає корму, ні в те, що вітряк полегшить працю. «З вітряком чи без вітряка життя буде, як і було, себто поганим», — казав він.

Але крім вітряка, суперечки викликало й оборонне питання. Усі добре розуміли, що хоча людські істоти й зазнали поразки в Битві під Корівником, вони можуть вдатися до ще однієї, рішучішої спроби захопити ферму і повернути пабування Джонса. Тим більше вони могли прагнути цього, що звістка про їхню поразку рознеслася повсюди, зроджуючи непослух серед сусідніх тваринницьких ферм. Як і завжди, Сніжок та Наполеон не знаходили спільної мови. На гадку Наполеона, слід би розжитися вогнепальною зброєю і добре освоїти її. На гадку Сніжка, слід висилати дедалі більше голубів, щоб ті підбурювали до повстання тварин інших ферм. Один доводив, що коли вони не захистяться, то їх неодмінно підкорять, інший доводив, що в разі всезагального повстання відпаде сама потреба оборонятися. Тварини слухали то Наполеона, то Сніжка, і не могли вирішити, хто ж має слухність; отак і виявлялося, що їх переконував саме той, хто даної хвалини промовляв.

І от настав день, коли Сніжок завершив свої креслення. Наступної неділі на Мітингу мало стояти питання: бути чи не бути вітрякові.

Тварини зібралися у великому хліві, Сніжок підвівся і, хоч час від часу розлягалосся овече мекання, виклав свої міркування щодо вітряка. Тоді підвівся Наполеон. Він спокійно докинув, що вітряк — дурниці і закликав голосувати проти. І відразу сів; він зайняв хіба півхвилини, його ніби й не обходило, що дасть його виступ. Сніжок підхопився на рівні й, перекикуючи овець, що знову розмекалися, пристрасно закликав спорудити вітряк. Досі симпатії тварин ділилися майже порівну, але красномовство Сніжка далось взнаки. Яскравими виразами він намалював, якою буде ферма, коли всі позбудуться рабської праці. Тепер його уява не обмежувалася січкарнями та бурякорізками. Електрика,

казав він, рухатиме молотарки, плуги, борони, газонокосарки, жатки, снопов'язалки; а ще ж кожне стійло матиме власне освітлення, гарячу й холодну воду, електричне опалення. Коли він завершив палку промову, було зрозуміло, хто тепер переважить. Але саме цієї хвилини Наполеон підвівся знову і, зизом поглянувши на Сніжка, тонесенько запищав, чого від нього ніхто не сподівався.

І відразу знадвору донісся моторошний гавкіт. Дев'ять величезних псів у нашійниках з латунними шипами заскочили до хліва. Вони кинулися до Сніжка, який ледве встиг відскочити від роззявлених, клацаючих пащек. Він вискочив з хліва, а за ним погналися пси. Остовпілі й перелякані, тварини тиснулися в дверях, спостерігаючи за гонитвою. Сніжок мчав довгим пасовиськом, що вело до шляху. Мчав прудко, наскільки спроможна мчати свиня. Та пси наступали йому на п'яти. Раптом він послизнувся і здалося, що гончаки настигли його. Але він знову підхопився і помчав ще прудкіш. І знову пси стали наздоганяти його. Один уже був схопив Сніжка за хвіст, але той вчасно крутнув ним. Сніжок знову надав ходи й відірвався на кілька дюймів, прослизнув у діжку; в паркані й зник з очей.

Мовчазні й налякані, тварини почвалали до хліва. А ще за хвилину примчали пси. Ніхто не міг второпати, звідки взялися ці страховиська. Але невдовзі все з'ясувалося: то були ті щенята, що їх Наполеон одібрав у матерів і сам виховував. Ще не зовсім дорослі, вони, проте, були, як телята, і з вигляду кровожерні, як вовки. Тримаючись Наполеона, вони — це помітили всі — махали біля нього хвостами точнісінько так, як колись собаки махали біля містера Джонса.

Тепер уже Наполеон, а за ним і пси, вилізли на підвищення, де колись Майор виголошував останню промову. Він оголосив, що відтепер недільним Мітингам настав край. Вони зайві, казав він, і тільки забирають час. Надалі всі фермові питання розглядатиме спеціальний Комітет свиней, очолюваний ним. Він засідатиме, а тоді повідомлятиме про свої рішення. Тварини, як і досі, збиратимуться в неділю вранці салютувати прапору і співати гімн «Тварини Англії». А також отримувати завдання на тиждень; ніяких дебатів більше не буде.

Попри шок, спричинений вигнанням Сніжка, тварин приголомшило і саме оголошення. Дехто, може, й протестував би, якби знайшлися потрібні докази. Навіть Боксер відчував занепокоєння. Він стриг вухами, тряс чубчиком, силкуючись зібратися з думками, але так і не додумався, що б його сказати. Дехто з-посеред свиней, втім, зреагував певніше. Чотири молодих підсвинки попереду підхопилися й пронизливо закувікали, не можучи погодитися з почутим. Та пси довкола Наполеона погрозливо загарчали, і підсвинки втихомирилися і посідали. Тоді вже вівці зайшлися несамовитим меканням: «Чотири ноги добре, а дві — погано»; це тривало майже чверть години й унеможливило всяку дискусію.

Після того в хлів послали Пищика, розтлумачити нові правила.

— Товариші, — сказав він. — Гадаю, кожна тварина на фермі схвалює жертвовність товариша Наполеона, що добровільно взяв на себе цю невдячну працю. Не думайте, товариші, що керувати — приємно. Навпаки, це непомірна й тяжка відповідальність. Ніхто несхитніше за товариша Наполеона не вірить у те, що всі тварини рівні. Він з превеликою радістю надав би вам можливість самим приймати рішення. Але чи гарантовані ви від хибних рішень? І де б тоді ми опинилися, товариші? Припустімо, ви підтримали б Сніжка з його маячнею щодо вітряка. А Сніжок, як ми тепер бачимо, майже злочинець.

— Він показав себе у Битві під Корівником, — заперечив хтось.

— Відвага — ще не все, — відрубав Пищик. — Куди важливіші лояльність і покірність. Що ж до Битви під Корівником, то я певен: настане час і виявиться, що роль Сніжка в ній дуже й дуже перебільшена. Дисципліна, товариші, залізна дисципліна! Ось клич сьогоднішнього дня. Один хибний крок — і наші вороги накинуться на нас. Ви ж не хочете, товариші, щоб повернувся Джонс?

І знову годі було заперечити проти такого доказу. Певно ж, тварини не хотіли, щоб повернувся Джонс, тож якщо ранкові недільні дебати можуть повернути його, то їх слід відмінити. Боксер, що мав досить часу усе обдумати, висловив загальні почуття коротко:

— Якщо товариш Наполеон так каже, то так тому й бути.

І відтоді взяв собі афоризм: «Наполеон завжди правий». На додаток до свого власного гасла: «Я працюватиму ще завзятіше».

Тим часом потепліло й почалася весняна оранка. Хлівець, де Сніжок креслив свого вітряка, замкнули, і всі вирішили, що й креслення постирали з підлоги. Щонеділі о десятій тварини сходилися до великого хліва отримати розпорядження на тиждень. Череп старого Майора, вже без плоті, відкопали в садку й встановили на пеньку під флагштоком, коло рушниць. Після урочистого підняття прапора, перш ніж зайти до хліва, кожна тварина мусила шанобливо пройти повз той череп. Тепер і сиділи вони не так, як раніше. Наполеон, Пищик та ще одна свиня на ім'я Мінімус, яка мала хист складати вірші та пісні, сідали перед помостом, їх півколом оточувало дев'ять молодих псів; інші свині сідали за ними. Решта ж тварин сідали мордами до них, займаючи більшу половину хліва. Наполеон грубувато, по-солдатському читав завдання на тиждень, потім співали гімн «Тварини Англії» і розходились.

Третьої неділі після вигнання Сніжка Наполеон оголосив дещо здивованій аудиторії, що вітряк таки треба будувати. Він не пояснював причини такого свого рішення, просто застеріг усіх, що це додаткове завдання вимагатиме ревної праці. Можливо, навіть доведеться урізати пайки. Увесь задум, проте, опрацьований до найменшої подробиці. Три попередні тижні його проробляв спеціальний Комітет свиней. Спорудження вітряка та різних допоміжних пристроїв триватимуть, як сподівалося, два роки.

Того вечора Пищик неголосно пояснював тваринам, що Наполеон насправді й не виступав проти вітряка. Навпаки, він із самого початку обстоював його. А те, що накреслив Сніжок на підлозі інкубатора, по суті, запозичено з Наполеонових паперів. Вітряк, отже, власне творіння Наполеона. Чому ж він тоді, спитав хтось, так виступав проти нього? Рильце Пищика прибрало лукавого виразу. То, відповів він, товариш Наполеон схитрував. Він лише вдавав, що виступає проти вітряка, аби позбутися Сніжка, цього пройдисвіта, що згубно впливав на всіх. А зараз, коли Сніжок не заважає, задум можна втілювати й без нього. Це, сказав Пищик, і є тим, що зветься тактикою. І кілька разів повторив: «Тактика, товариші, тактика!», аж підстрибуючи й весело помахуючи хвостиком-бубликом. Не всі достеменно знали, що те слово значить, але Пищик говорив так переконано, а троє псів із ним ошкірювалися так погрозово, що всі сприйняли його пояснення без додаткових запитань.

Розділ VI

Упродовж всього того року тварини працювали, як каторжні. Але почувалися щасливими й не зупинялися перед жодним зусиллям чи жертвою, усвідомлюючи, що все те робиться задля блага їхнього і тих, хто прийде після них. А не для збіговиська ледачих і злодійкуватих людських створінь.

Весну й літо вони працювали по десять годин на день, а в серпні Наполеон оголосив, що і в неділю пополудні випадає робота. Робота винятково добровільна, але тому, хто не вийде, удвічі зменшать пайку. Та навіть і тоді їм не все щастило доробити. Врожай удався менший, аніж попереднього року, але два лани, що на початку літа мали засіяти коренеплодами, так і лишилися не засіяні, бо їх надто пізно зорали. А зима, судячи з усього, наближалася сувора.

З вітряком виникли несподівані труднощі. На фермі була добра каменоломня вапняку, а в одній з господарських будівель виявили достатньо піску й цементу, тож усі будівельні матеріали були під рукою. Але найважче, з чим зіткнулися тварини, це те, як розбивати каміння на потрібні шматки. Здавалося, тут вистачить лише кайл та ломів, якими ніхто не вмів користуватися, бо жодна тварина не вміла стояти на задніх кінцівках. Лише по тижнях марних потуг комусь сяйнула рятівна ідея — а якщо використати силу тяжіння. По всій каменоломні валялися величезні валуни, завеликі для того, що мали будувати. Тварини обв'язували їх мотузками, а тоді гуртом: корови, коні, вівці і кожен, хто міг ухопитися за мотузку, навіть свині приєднувалися у вирішальну мить, — і з розпачливою повільністю волокли їх на верх каменоломні. Там вони пускали валуни з обриву, і ті трошилися на шматки. Перевозити порозбиване каміння було незрівняно легше. Коні вивозили його візками, вівці й собі волокли

окремі уламки, навіть Мюріел і Бенджамін впрягалися в стару гарбу, долучаючи свої зусилля. На кінець літа, коли назбиралося достатньо каменю, під наглядом свиней почали зводити вітряк.

Але то була вкрай повільна й многотрудна справа. Цілий день, бувало, ішов на те, аби витягти нагору одну брилу. Та й то не завжди, коли її пускали вниз, вона розбивалася. Годі було обійтися без Боксера, що силою, здавалося, перевершував усіх інших тварин разом узятих. Коли валун сповзав схилом униз, тягнучи за собою тварин, що розпачливо верещали, саме Боксер налягав на свій канат і зупиняв валун. Вони не приховували захвату, як він дюйм по дюйму видирався, важко дихаючи, як зводиться вгору, риючи копитами землю, як лисніють від поту його могутні боки. Конюшинка часом остерігала його, мовляв, працєю обережніше, не надірвись, але Боксер чи й слухав її. Два його гасла: «Я працюватиму ще завзятіше» та «Наполеон завжди правий» були, як на нього, красномовною відповіддю на всі застороги. Він попрохав півня, щоб той будив його вранці не на тридцять, а на сорок п'ять хвилин раніше. А вільної часини, хоч їх тепер і було обмаль, сам рушав до каменоломні, набирав візок потрощеного каменю і самотужки волік до вітряка.

Попри тяжку працю, велось того літа всім непогано. Якщо й не мали більше харчу, ніж при Джонсі, зате й менше його не було. Перевага від того, що вони годували лише себе, а не утримували ще й п'ятох зажерливих людських істот, була такою відчутною, що хіба бозна-які лихоліття могли звести її нанівець. І саме господарювання тварин було багато в чому ефективнішим і потребувало менше зусиль. Скажімо, прополовання робилося з ретельністю, недосяжною для людських істот. Та й тварини тепер не крали. Тож і зайвими ставали паркани та плоти. Проте наближалася осінь, а з цим виникали й різні непередбачені ускладнення. З'явилася потреба в гасі, цвяхах, мотузках, сухарях для собак, залізі для підков — жодне з цього не могло вироблятися на фермі. А пізніше постане потреба в насінні, мінеральному добриві, не кажучи про всілякий реманент і, нарешті, пристроях для вітряка. Де все те діставати, ніхто не уявляв.

Одного недільного ранку, коли тварини зібралися вислухати розпорядження, Наполеон оголосив про свою нову політику. Відтепер їхня ферма торгуватиме з сусідніми фермами: певно ж, не з якихось комерційних міркувань, а щоб отримати дефіцитні матеріали. Він заявив, що вітрякові мусить підлягати все. Тому він і провадив переговори про збут копиці сіна й частини врожаю пшениці: згодом, як знадобиться більше грошей, доведеться пустити на продаж і яйця, на які в Уїллінгдоні завжди був попит. Кури, сказав Наполеон, мусять охоче піти на цю жертву, це стане їхнім особистим внеском у спорудження вітряка.

І знову тварини відчули невиразну тривогу. Не мати діла з людськими істотами, не торгувати, не користуватися грішми — хіба цих резолюцій вони не прийняли найперше на Мітингу після звитяги над Джонсом? Усі добре пам'ятали, як схвалювали ці резолюції, принаймні, їм здавалося, що пам'ятали. Чотири підсвинки, що оскаржували скасування Наполеоном Мітингів, несміливо подали голос, але відразу вмовкли, зачувши страхітливе гарчання псів. Потім своїм звичаєм замекали вівці: «Чотири ноги — добре, а дві — погано», згладивши хвилиenne замішання. Наполеон підніс ратицю, закликаючи до тиші, і оголосив, що вже про все домовлено. Жодна тварина не спілкуватиметься з людськими створіннями, що, певно ж, і вкрай небажано. Цю тяжку повинність він бере на себе. Якийсь містер Вімпер, повірений з Уїллінгдона, погодився посередничати між фермою і зовнішнім світом; він навідуватиметься сюди щопонеділка вранці за вказівками. Наполеон закінчив промову звичним вигуком: «Хай живе «Рай для Тварин!» А коли проспівали «Тварин Англії», відпустив усіх.

Потім, щоб заспокоїти тварин, ферму обійшов Пищик. Він запевняв усіх, що резолюція проти торгівлі й використання грошей ніколи не схвалювалася, ба навіть не пропонувалася. Та чистісінька вигадка, можливо, брала початок з побрехеньок, що їх поширював Сніжок. Однак дехто ще вагався, тож Пищик запитав їх проникливо:

— Ви певні, що вам це не наснилося, товариші? Може, ви таку резолюцію маєте десь на папері? Де ж вона записана?

А оскільки нічого подібного, звісна річ, на папері не існувало, то тварини втішилися тим, що вони помиляються.

Щопонеділка містер Вімпер, як і було домовлено, навідувався на ферму; то був лукавий на вигляд чоловік з бакенбардами — стряпчий у кожній дрібниці, але досить кмітливий, щоб зметикувати раніше за інших, що фермі знадобиться маклер і що винагорода буде вартою зусиль. Тварини дивилися, як він приходив і відходив з якимось острахом і намагалися не потрапляти йому на очі. Однак видовище, коли Наполеон на своїх чотирьох віддавав накази двоному Вімперу, будило в них гордість і почасти виправдувало нові порядки. Тепер їхні стосунки з людським поріддям не були такими, як раніше. Людські істоти не стали більше любити «Рай для Тварин» тепер, коли вона процвітала, де там — вони ще ніколи не ненавиділи її так. Кожна людина непохитно вірила, що рано чи пізно ферма зазнає краху, і насамперед зі спорудженням вітряка. Вони збиралися в пивничках і на діаграмах доводили один одному, що вітряк мусить розвалитися. А якщо й стоятиме, то нізащо не працюватиме. І все ж, всупереч самим собі, відчували аж наче повагу до того, як справно хазяйнують тварини. Одним із виявів цього було те, що вони стали називати ферму її теперішньою назвою і вже не вдавали, що її назва — «Садиба». Перестали й підтримувати Джонса, який, полишивши надію запопасти собі ферму, переселився в інші краї. За винятком Вімпера, ферма не мала ніяких зв'язків із зовнішнім світом. Проте ходили вперті чутки, що Наполеон готується до ділової угоди чи то з містером ПІлкінгтоном з ферми «Лисячий Гай», чи то з містером Фредеріком із ферми «Лужок». Проте, як відзначалося, в жодному разі не з обома відразу.

На ту пору свині несподівано зробили будинок своєю резиденцією. І тварини знову невиразно пригадали, нібито колись щодо цього теж приймалося певне рішення. І знову Пищик мусив переконувати їх, що такого не було і не могло бути. Вкрай необхідно, казав він, щоб свині, цей мозок ферми, мали тиху місцину для напруженої роботи. Та й гідності вождя — так він останнім часом називав Наполеона — більш підходить жити в будинку, аніж у свинарнику. Проте деякі тварини занепокоїлися, зачувши, що свині не лише їдять на кухні, а й використовують вітальню для відпочинку і сплять у ліжках. Боксер знехтував це своїм звичним «Наполеон завжди правий», але Конюшинка, що, як їй здавалося, добре пам'ятала категоричне застереження щодо ліжок, подалася до Заповідей і спробувала розібратися в них. Переконавшись, що в написаному вона знає лише окремі літери, вона гукнула Мюріел.

— Мюріел, — попрохала вона, — прочитай-но мені Четверту Заповідь. Невже там не мовиться нічого щодо спання в ліжку?

Хоч і не без труднощів, Мюріел прочитала Заповідь.

— Тут мовиться: «Жодна тварина не повинна спати в ліжку з п р о с т и р а д л а м и», — виголосила вона.

Дивно, але Конюшинка не пригадувала, щоб у Четвертій Заповіді йшлося про простирадла. Та оскільки Заповідь була тут, на стіні, то, мабуть, вони там значились. А Пищик, який саме випадково проходив повз них у супроводі кількох псів, спрямував їхні думки в потрібному напрямку.

— Отже, товариші, — сказав він, — ви чули, що ми, свині, спимо тепер у ліжках. А чому б і не спати? Ви, звичайно, не допускаєте, що існувало якесь застереження проти ліжок? Ліжко всього-на-всього місце для спання. Оберемок соломи в стійлі — це теж, власне, ліжко. А застерігалось проти простирадел, цього винаходу людини. Тож ми й позтягували простирадла з ліжок і спимо лише під ковдрами. І такі ліжка напрочуд зручні! Але не зручніші, ніж це необхідно, запевняю вас, товариші, при тому розумовому напруженні, що його ми маємо нині. Ви ж не позбавите нас відпочинку, адже ж так, товариші? Ви ж не хочете, аби ми від утоми стали нездатними ні до чого? Невже хтось із вас хоче, щоб повернувся Джонс?

Тварини переконали його в протилежному і про те, що свині сплять у ліжках, більше не згадували. А коли невдовзі оголосили, що свині вставатимуть вранці на годину пізніше, ніж інші, то ніхто теж не ремствував.

Осінь мешканці ферми зустріли стомленими, але щасливими. Вони прожили тяжкий рік, і після продажу частини сіна та збіжжя провізії на зиму виявилось не в надлишку. Але вітряк відшкодував усе, тепер майже напівзбудо-

ваний. Після жнив настала ясна суха погода, і тварини працювали тяжче, ніж доти, ладні ціліснінький день стягувати камінні уламки, аби тільки підняти стіни на якийсь фут. Боксер часом виходив навіть уночі, і годину-другу працював при серпневому місяці. Вільної часини всі ходили довкола вітряка, милуючися міцністю і прямовисністю стін, дивуючися тому, як вони спромоглися на таку подиву гідну споруду. Лише старий Бенджамін не піддавався загальному захвату; він, як звикле, лише значущо докидав, що віслюки довго живуть.

Настав листопад з його лютими південно-західними вітрами. Будівництво довелося припинити, бо стало надто мокро, щоб робити розчин. А однієї ночі розгулялася така страхітлива буря, що ферма двигтіла й трусилася аж до підмурків, а з даху на хліві зірвало кілька черепичин. Кури попрокидалися й злякано закудкудахкали, бо їм учувся далекий рушничний постріл. Вранці, вийшовши надвір, усі побачили, що флагшток зламано, а в'яз у кінці саду вирвано з корінням, немов редиску. Ледве вони помітили це, як розпачливий зойк вихопився з грудей кожного. Жахливе видовище постало їхнім очам — вітряк лежав у руїнах.

В єдиному пориві тварини кинулися до нього. Наполеон, що рідко переходив на біг, мчав попереду всіх. Так, тут лежав символ усієї їхньої боротьби, розвалений до підмурків. А каміння, що його вони трошили й звозили так тяжко, валялося довкола. Нездатні спромогтися на слово, вони стояли й сумно дивилися на ту руїну. Наполеон мовчки походжав туди й сюди, час від часу принохуючись. Хвостик його настовбурчився і сіпався з боку в бік — певна ознака інтенсивної розумової роботи. Зненацька він зупинився, мовби йому щось сяйнуло.

— Товариші! — незворушно проказав він. — Чи знаєте ви, хто це накоїв? Чи знаєте ви лютого ворога, що прийшов уночі й порунтав наш вітряк? СНІЖОК! — зненацька ревував він. — Це зробив Сніжок! Щоб розладнати наші задуми й помститися за ганебне вигнання, цей зрадник прокрався під пеленою ночі й, засліплений злобою, сплюндрував нашу цілорічну працю. Товариші, отут, на цьому місці, я оголошую Сніжкові смертний вирок. «Тварину-Героя II ступеня» і два відра яблук отримає кожен, хто допоможе здійснити вирок. І чотири відра яблук тому, хто схопить його живцем.

Тварини були безмірно вражені: невже хтось міг учинити таке блюзнірство, хай навіть Сніжок! Вони аж заревли від обурення, і кожен став прикидати, як би краще запопасти Сніжка, коли той раптом повернеться. Майже одразу неподалік від пагорба в траві виявили сліди свинячих ратиць. Вони простежувалися лише кілька метрів, зате вели якраз до дірки в паркані. Наполеон ретельно понюхав їх і заявив, що сліди — Сніжкові. Він висловив припущення, що, ймовірно, Сніжок пробрався з боку ферми «Лисячий Гай».

— Годі вже зволікати, товариші! — виснував він, коли обстежив відбитки ратиць. — Цього ж ранку берімося за відбудову вітряка! Ми будуватимемо його всю зиму — і в дощ, і в сніг. Ми доведемо нікчемному зраднику, що нашу працю знищити не просто. Пам'ятайте, товариші, жодних змін у наших планах, втілимо їх до точно визначеного дня. Вперед, товариші! Хай живе вітряк! Хай живе ферма «Рай для Тварин!»

Розділ VII

То була сувора зима. За бурями прийшли сльота із снігом, а тоді впали морози; вони трималися до середини лютого. Тварини з усіх сил відбудовували вітряк, усвідомлюючи, що на них дивиться зовнішній світ і що заздрісні людські істоти будуть радіти й зловтішатися, якщо вітряка не зведуть у строк.

А людські істоти вдавали, ніби не вірять, що вітряка зруйнував Сніжок; вони казали, що він розвалився сам, бо не витримали надто тонкі стіни. Тварини ж знали, що це зовсім не так. Проте цього разу стіни вирішили будувати товщими на три фути, проти колишніх півтора. А це потребувало значно більше дробленого каменю. Каменоломню на тривалий час вкрили снігові кучугури, тож годі було за щось братися. Діло трохи зрушило, коли встановилася суха морозна погода, але все одно то була каторжна праця, і тварини не могли покладати на неї тих сподівань, що колись. Вони завжди мерзли і завжди голодували. Лише

Боксер і Конюшинка не понурювали голову. Пищик виголошував блискучі промови про самовіддане служіння справі і героїзм праці, але тварин більше надихала Боксерова сила і його незмінний клич «Я працюватиму ще завзятіше!»

У січні забракло харчу. Різко зменшилася зернова пайка, а тоді оголосили, що натомість вводиться додаткова пайка картоплі. Згодом виявилось, що більша частина картоплі померзла в кагатах, бо їх погано вкрили. Картопля розм'якла і знебарвилась; лише мала частка її годилася для їжі. Бували дні, коли тварини трималися на висівках і кормовому буряку. Здавалося, у вічі заглядає голодна смерть.

Стало питанням життя і смерті приховати таке від зовнішнього світу. Бо збадьорене невдачею з вітряком, людське поріддя розпускало нові злісні вигадки про «Рай для Тварин». Ширилися чутки, ніби тварини дохнуть від голоду й хвороб, люто б'ються між собою, ніби є випадки канібалізму й дітоїдства. Наполеон добре розумів, які згубні наслідки мали б правдиві факти про становище з продовольством, тому через Вімпера спробував трохи виправити враження. Досі тварини мало або й зовсім не стикалися з Вімпером, коли той щотижня навідувався; однаке тепер кільком довіреним істотам, переважно вівцям, доручили мовби випадково висловлюватися при ньому, що пайку збільшено. До всього, Наполеон звелів наповнити спорожнілі засіки в хліві по вінця піском, а пісок присипати залишками зерна й корму. Знайшли привід і провели Вімпера по хліву, аби той побачив засіки. Обдурений, він і далі сповіщав зовнішньому світові, що фермі «Рай для Тварин» голод не загрожує.

Проте на кінець січня стало очевидно — десь треба роздобути хоч трохи зерна. Наполеон уже рідко з'являвся серед тварин, а сидів безвилазно в будинку, де чатували люті пси. Коли ж він виходив, то чинно і в супроводі шести псів, які починали гарчати, щойно хтось наближався. Іноді він не з'являвся навіть недільного ранку, передаючи вказівки через свиней, найчастіше через Пищика.

Якоїсь неділі вранці Пищик оголосив, що в курей, які почали нестися, яйця забиратимуть. Наполеон через Вімпера уклав контракт на продаж чотирьох сотень яєць щотижня. За той виторг, мовляв, куплять збіжжя і провіанту, щоб вистачило протриматися до літа, коли становище покращиться.

На це кури здійняли страшенний гвалт. Їх попереджали про ймовірність такої жертви, та вони не йняли віри, що таке колись станеться. Якраз нанесли яєць для весняного висиджування і тепер протестували, що забрати їх — то самогубство. Вперше після вигнання Джонса виник мало не бунт. З трьома молодими мінорками на чолі, кури спробували протистояти Наполеонові. Вони злітали на сідало і там неслися. Яйця падали на землю і розбивалися. Проте Наполеон діяв рішуче й безжалісно. Він заборонив годувати курей і звелів, щоб кожен, хто дасть їм хоч зернятко, буде скараний на горло. Пси стежили за неухильним виконанням цього наказу. П'ять днів трималися кури, а тоді здалися й повернулися до своїх гнізд. За цей час здохло дев'ятеро курей. Їх поховали в садку й оголосили, що вони здохли від коксидіозу. Вімпер нічого про цю подію не чув: яйця довозилися вчасно, і фургон бакалійника приїжджав за ними раз на тиждень.

А Сніжка більше не бачили. Подейкували, нібито він переховується на сусідній фермі — чи то в «Лисячому Гаю», чи то в «Лужку». Натоді стосунки Наполеона з іншими фермерами дещо покращилися. Виявилось, що в дворі лежать штабелі лісу; їх заготували років десять тому, коли рубали буковий гай. Деревина добре підсохла, і Вімпер порадив Наполеону продати її; купити її раді були як містер Пілкінгтон, так і містер Фредерік. Наполеон вагався, не знаючи, кому віддати перевагу. Дехто помітив, що коли він мав домовитися з Фредеріком, то проносилася чутка, ніби Сніжок переховується в «Лисячому Гаю». Коли ж він схилився до Пілкінгтона, то виявлялося, ніби Сніжок перебуває у «Лужку».

А напровесні виник новий клопіт. Сніжок потай уночі провідує ферму! Тварини так занепокоїлися, що не могли спати в своїх стійлах. Кажали, нібито щоночі, коли западає темрява, він проникав на ферму і чинив усіляку шкоду. Крав зерно, перекидав бідони з молоком, бив яйця, витоптував грядки з розсадою, обгризав фруктові дерева. Яка б прикрість не сталася, її валили на Сніжка. Розіб'ється шибка чи замулиться розора, неодмінно казали, що то нічні

Сніжкові витівки. А коли загубили ключ від хліва, ніхто не сумнівався що то Сніжок вкинув його в колодязь. Вони були певні цього навіть тоді, коли загублений ключ знайшли під мішком із збіжжям. Корови знай заявляли, що Сніжок пробирався до них у стійло, коли вони спали, і доїв їх. Подейкували, що навіть щурі, які особливо дошкуляли тієї зими, у злочинній змові з Сніжком.

Наполеон віддав наказ усебічно розслідувати Сніжкову діяльність. У супроводі псів він вийшов ретельно проінспектувати господарські будівлі; інші тварини ступали за ними на шанобливій відстані. Наполеон чи не щокроку зупинявся і нюшив землю, шукаючи Сніжкові сліди, які, за ним, міг розпізнати на нюх. Винюхував у кожному закутку: в хліві, в корівнику, в курятнику, на городі. І знаходив їх мало не всюди. Мало не вткнувшись рилом у землю, він кілька разів втягував повітря, а тоді не своїм голосом вигукував: «Сніжок був тут! Я виразно чую його запах!». На саме слово «Сніжок» пси починали гарчати й оскалюватись, і їхні гострі ікла наганяли на всіх невимовний жах.

Тварини нетямилися зі страху. Їм здавалося, що Сніжок — то якась невідома сила, що заповнює собою все довкола і несе їм всілякі напасті. Увечері їх зібрав Пищик і стривожено повідомив, що має для них вкрай важливу новину.

— Товариші!— вигукнув він і нервово затупцяв.— Виявлено жахливу річ — Сніжок запродався Фредерікові з «Лужка». Той навіть плете змову, аби напасти й відібрати нашу ферму. А Сніжок буде за провідника під час нападу. Але не це найгірше. Ми гадали, що Сніжок збунтувався через свої марнославія і пиху. Та ми прикро помилялися, товариші! А знаєте, яка справжня причина? Сніжок злигався з Джонсом від самого початку! І весь час був таємним агентом Джонса! Про це свідчать документи, що нам їх вдалося заполучити після його втечі. Гадаю, це багато що пояснює, товариші! Та хіба ж ми й самі не бачили, як він силкувався — на щастя, невдало,— щоб ми зазнали поразки й програли Битву під Корівником?

Тварини похололи, бо навіть підступно розвалений Сніжком вітряк на цьому тлі виглядав дитячою забавкою. І все ж не відразу вони до кінця усвідомили все. Вони пам'ятали — чи їм здавалося, що пам'ятали,— як Сніжок першим кинувся в атаку в Битві під Корівником, як згуртовував і підбадьорював у вирішальну мить, як не завагався, навіть коли шріт із Джонсової рушниці молоснув по його спині. Спершу воно нелегко було збагнути, як це узгодити з тим, що він — агент Джонса. Навіть Боксер, скупий на запитання, був спантеличений. Він ліг, підбравши під себе копита і заплющив очі, щосили намагаючись зібрати докупи свої думки.

— Не вірю я в це,— озвався він нарешті. — Сніжок відважно боровся у Битві під Корівником, я сам бачив. За віщо ж тоді ми одразу після битви дали йому «Тварину-Героя І ступеня»?

— Вийшла прикра помилка, товаришу. Бо зараз ми знаємо — те зазначено в знайдених секретних паперах, що насправді він заманював нас у смертельну пастку.

— Але ж його поранило,— наполягав Боксер.— Ми самі бачили, як, закривавлений, він мчав в атаку.

— То лише вдала гра!— згукнув Пищик.— Постріл Джонса лише дряпнув його. Я навіть показав би вам, що про це пише сам Джонс, але ж ви не прочитаєте. Змова полягала в тому, щоб Сніжок у критичну мить підбив до втечі і залишив ворогові поле бою. І йому майже вдалося це, я навіть сказав би, товариші, йому вдалося б це, якби не наш героїчний вождь, товариш Наполеон. Невже ви не пригадуєте, що саме тієї миті, як Джонс із своїми посіпаками зайшли у двір, Сніжок несподівано кинувся навтьоки, а за ним і багато хто? Невже не пригадуєте й те, що коли виникла паніка й здалося, що нічим уже не зарадити, товариш Наполеон із вигуком «Смерть людству!» ринувся вперед і вп'явся зубами Джонсові в ногу? Та ні ж бо, ви це пам'ятаєте, товариші! — гукнув Пищик, збуджено підстрибуючи з боку на бік.

Пищик так яскраво намалював ту картину, що тваринам уже здавалося, ніби вони й справді пригадують її. Принаймні, згадали, що в переломний момент бою Сніжок зірвався бігти. Та Боксер усе ще вагався.

— Не вірю, щоб Сніжок був тоді зрадником,— усумнився він.— Щодо

пізніших його дій — не скажу. Але в Битві під Корівником він був справжнім бійцем.

— Наш вождь, товариш Наполеон, — з притиском мовив Пищик, — заявив категорично, категорично, товаришу, що Сніжок продався Джонсові давно, ще тоді, коли про Повстання ніхто й не думав.

— Хіба що так, — здався Боксер. — Якщо це каже товариш Наполеон, то так воно, певно, й було.

— Оце вірний висновок, товаришу! — згукнув Пищик, та повз увагу присутніх не проминуло те, як він люто зиркнув на Боксера своїми кліпливими оченятами.

Пищик повернувся, щоб іти, а тоді раптом спинився і додав з притиском:

— Я застерігаю кожного на цій фермі — пильнуйтеся. Бо є підстави гадати, що таємні агенти Сніжка можуть бути й серед нас!

Через чотири дні надвечір Наполеон звелів усім зібратися в дворі. Коли всі зійшлися, з будинку вийшов Наполеон. На ньому було дві медалі (нещодавно він нагородив себе «Твариною-Героєм I ступеня» і «Твариною-Героєм II ступеня»). Його супроводжували дев'ять вгодованих псів, які гасали коло нього й гарчали так, що мурашки пробігали по спині. Потім вони застигли, наїжачені, мовби знаючи, що гряде щось жахливе.

Наполеон став і похмуро озирнув присутніх. І зненацька пронизливо запищав. Пси метнулися вперед, ухопили за вуха чотири свині, які заверещали від болю й жаху, і приволокли до Наполеонових ніг. Свинячі вуха кривавилися, а пси, скуштувавши крові, наче показалися. На диво всім, троє з них кинулися до Боксера. Побачивши те, Боксер виставив величезне копито і, перехопивши на льоту одного пса, пришпилів його до землі. Пес жалібно заскавчав, двоє інших кинулися геть, підбгавши хвости. Боксер глянув на Наполеона, мовби питаючи, як бути — доконати пса остаточно чи відпустити. Наполеон, перемінившись на морді, різко звелів Боксерові відпустити пса. Боксер підняв копито, і потовчений пес здимів, поскиглюючи.

Запала моторозна тиша. Четверо свиней чекали й тремтіли, у кожної на писку вбачалася вина. Тоді Наполеон закликав їх признатися в своїх злочинах. То були ті самі четверо підсвинків, що виступали проти скасування Наполеоном недільних мітингів. Без ніякої спонуки призналися, що таємно спілкувалися з Сніжком, поки того не вигнали. І що допомагали йому руйнувати вітряк, що уклали з ним угоду на передачу ферми містерові Фредеріку. І додали, що Сніжок сказав їм по секрету, що не один рік був таємним агентом Джонса. Після таких зізнань пси порозривали їх на шматки, а Наполеон недобрим голосом запитав: чи не хоче іще хтось признатися в чомусь.

Три курки, заводійки невдалого яєчного бунту, виступили наперед й розповіли, що Сніжок являвся їм уві сні і підбивав чинити непослух вождеві. Їх теж роздерли. Тоді вийшов гусак і признав, що на минулі жнива приховав шість кукурудзяних качанів: їх він потай поїв уночі. Потім ще й вівця призналася, що надзюррила в басейн з питною водою; до цього її підбурив той же Сніжок. Ще двоє овець повинилися, що вколошкали старого барана, ревного прибічника Наполеона; вони ганяли його навколо вогнища, доки той не відкинув ратиці. Їх усіх тут же скарали на горло. Зізнання й страти тривали, поки біля ніг Наполеона не виросла гора трупів, а повітря не просякло запахом крові, що його не знали на фермі з часів Джонса.

Нарешті все скінчилося, і решта тварин, окрім свиней та собак, почвалані собі геть, приголомшені й нещасні. Вони не знали, що жахливіше — зрада тих, що вступили в змову із Сніжком, чи немилосердна кара, свідками якої стали. І колись не раз траплялися такі ж страхітливі криваві сцени, але тепер це здавалося куди гіршим, бо ж відбувалося серед них самих. Відколи Джонс утік з ферми, жодна тварина не позбавила життя іншої. Навіть жодного щура не забили. Вони піднялися на пагорб, до напівзведеного вітряка, і полягали на землю, тулячись один до одного, наче щоб зігрітися: Конюшинка, Мюріел, Бенджамін, корови, вівці і все птаство — гуси та кури. Усі, окрім kota, що раптом зник, перш ніж Наполеон оголосив збір. Деякий час усі мовчали. Лише Боксер іще стояв. Він вовтузився, стьобаючи себе по боках чорним довгим хвостом і час від часу тихо й здивовано іржав. Нарешті він озвався:

— Я не збагну цього. Ніколи б не повірив, що таке може статися на нашій фермі. Тут, певно, ми самі завинили. Вихід, як я розумію, в тому, щоб працювати ще завзятіше. Відтепер я вставатиму на годину раніше.

І незграбною ходою рушив до каменоломні. Там назбирав два вози каміння й приволік його до вітряка, перш ніж іти спати.

Тварини мовчки юрмилися навколо Конюшинки. З пагорба, де вони лежали, поставав розлогий краєвид. Перед ними лежала ферма «Рай для Тварин»— довге пасовисько тяглося аж до шляху, а ще лука, гай, басейн для пиття, лани з молоденькою пшеницею, густою й зеленою, червоні дахи будівель, з коминів здіймався дим. Був погожий весняний вечір. Трава й молода зелень живоплотів золотавіла під скісним промінням сонця. Ніколи ще ферма, а кожен з якимось подивом відзначив, що вона їхня до останнього дюйма, не здавалася тваринам такою жаданою. Зі слізьми на очах Конюшинка дивилася з пагорба на долину. Якби могла, то сказала б, що не таку мету вони ставили собі, коли кілька років тому повстали проти роду людського. Не видовища жахів і кровопролиття поставали перед ними тієї ночі, коли старий Майор закликав їх до повстання. Якщо вона й уявляє майбутнє, то як суспільство рівноправних тварин без голоду й батога, де кожен працює за здібностями, а дужий захищає слабшого, як-от вона, зігнувши ногу, прихистила останній виводок каченят у ніч, коли Майор виступав. Натомість, незрозуміло як, дожилися до часів, коли лячно сказати те, що думаєш, коли скрізь гарчать і нишпорять люті пси, коли мусиш дивитися, як шматують твоїх товаришів, коли ті зізналися в страшних злочинах. У її голові не виникло й думки про бунт чи непокору. Вона знала, що навіть за таких обставин жити куди краще, ніж за Джонса, що насамперед слід пильнувати, аби не повернулися людські істоти. Що б не сталося, вона буде лояльною, ревно працюватиме, виконуватиме всі накази і визнаватиме Наполеона. Та все ж не цього сподівалася і не заради цього гарувала вона та інші. Не для цього зводили вони вітряк і підставляли себе під Джонсову рушницю. Так вона міркувала, але їй бракувало слів, щоб висловити це.

Нарешті, відчуваючи, що це якось замінить слова, які не спливали на язик, вона заспівала «Тварини Англії». Всі довкола підхопили гімн і проспівали його тричі від початку до кінця. Вкрай мелодійно, але повільно й скорботно, як ще ніколи досі не співали.

Щойно вони закінчили співати втретє, як із двома псами нагодився Пищик. Його вигляд свідчив, що він має повідомити щось вкрай важливе. Він оголосив, що спеціальним указом товариша Наполеона гімн «Тварини Англії» скасовується. Відтепер співати його заборонено.

Тварин це приголомшило.

— Але чому?— згукнула Мюріел.

— У гімні відпала потреба, товаришко,— холодно кинув Пищик. — «Тварини Англії» була піснею Повстання, а Повстання успішно завершено. Страта зрадників сьогодні пополудні — останній його акт. Розбиті як зовнішні, так і внутрішні вороги. У «Тваринах Англії» ми виражали прагнення кращого суспільства. Але таке суспільство вже побудовано. Тож і не дивно, що цей гімн втратив усякий сенс.

Попри неабиякий переляк, деякі тварини, певно, й запротестували б, та вівці якраз замекали своє «Чотири ноги добре, а дві — погано»; це тривало кілька хвилин і унеможливило дискусію.

Отож «Тварин Англії» більше не чулося. Натомість поет Мінімум склав іншу пісню, яка починалася словами:

«Рай для Тварин!» «Рай для Тварин» —
Ніколи від мене не знатимеш кпин!

Її співали щонеділі вранці після підняття прапора. Проте, на думку тварин, вона не йшла ні в яке порівняння із «Тваринами Англії» як словами, так і мелодією.

Розділ VIII

Через кілька днів, коли жах, викликаний стратами, трохи влігся, дехто пригадав, чи, як йому здалося, що пригадав, ніби Шоста заповідь проголошувала: «Жодна тварина не повинна вбивати іншу тварину». І хоч ніхто не виявляв

бажання згадувати про неї при свинях чи собаках, не зникало відчуття, що скоєні вбивства суперечили їй. Конюшинка попрохала Бенджаміна прочитати їй Шосту заповідь, і коли той своїм звичаєм відказав, що бажає не встрявати в такі справи, вона привела Мюріел. Мюріел прочитала їй ту заповідь. А в ній мовилося: «Жодна тварина не повинна вбивати іншу тварину б е з п р и ч и н и». Чомусь останні два слова якось випали усім з пам'яті. Тепер вони впевнилися, що заповіді не порушено, бо, звісно ж, було через що знищувати зрадників, які увійшли в змову із Сніжком.

Увесь той рік тварини трудилися навіть ревніше, ніж доти. Перебудувати вітряк з удвічі товщими стінами й пустити його в призначений день, та ще й порати інші щоденні справи на фермі — те вимагало велетенської праці. Іноді тваринам здавалося, що вони і працюють довше, і харчуються не краще, ніж за Джонса. Недільними ранками Пищик з довгої смужки паперу в ратиці зачитував їм цифри, доводячи, що виробництво продукції в кожному конкретному випадку збільшилося на 200, 300, а то й 500 відсотків. Тварини не бачили причини не вірити йому, тим паче що неспроможні були виразно пригадати умови, що існували до Повстання. Та все ж траплялися дні, коли вони відчували, що краще б тих цифр було менше, а харчу більше.

Всі накази тепер ішли через Пищика або якусь іншу свиню. Сам Наполеон з'являвся не частіше, ніж раз на два тижні. Коли ж таки з'являвся, то не лише з поштом псів, а й з чорним півнем: той виступав попереду і був ніби сурмачем, голосно кукурікаючи перед промовою Наполеона. Подейкували, що навіть у будинку Наполеон займав окремі покої. Він і харчувався осібно, а двоє псів не відходили від нього; їв він завжди з розкішного обіднього сервізу «Королівське дербі», що стояв у склянному серванті в вітальні. Оголосили також, що на кожен день народження Наполеона салютуватимуть із рушниць, як і на інші два свята.

Тепер на Наполеона не казали просто «Наполеон», а офіційно: «Наш вождь, товариш Наполеон». Свині ще й полюбили придумувати всілякі епітети, як Батько всіх тварин, Гроза людства, Оборонець вівчарні, Друг каченят і таке інше. Сльози котилися Пищиківі по щоках, коли він розводився про Наполеонову мудрість, чулість його серця, про його незмірну любов до тварин, навіть і насамперед до тих нещасних, що й надалі жили у злиднях та рабстві по інших фермах. Стало вже звичним приписувати Наполеону кожен успіх і кожную усмішку долі. Не раз чулося, як одна курка казала іншій: «Під проводом нашого вождя, товариша Наполеона, я за шість днів знесла п'ять яєць» — чи, як дві корови, з насолодою цмулячи воду з басейна, вигукували: «Яка смачнюща ця вода! А все завдяки мудрому керівництву товариша Наполеона!». Загальні почуття мешканців ферми знайшли вдале вираження в вірші «Товариш Наполеон», що його склав Мінімус. Він провіщав:

О брате всіх гнаних,
О щастя фонтане!
Творець водопоїв і стійл гегемон,
Майбутнє нам сяє, ах! —
В твоїх вольових очах,
Як сонце у небесах,
Товаришу Наполеон!

Ти дбаш несибно
Про все, що потрібно —
Зігрітий і ситий в нас кожен баран!
Від бугаїв до телят —
Всі у стійлах спокійно сплять
В промінні твоїх турбот,
Товаришу Наполеон!

Як стану я батьком
Малим поросяткам,
То, перш ніж мені доростуть до колін,
Зросте у малих серцях
До тебе палке почуття,
І перше кувікання:
«Товаришу Наполеон!»

Наполеон схвалив вірша і звелів викарбувати його на великому хліві, на протилежній від Семи Заповідей стіні. Його увінчував портрет Наполеона, що його білою фарбою виконав Пищик.

Тим часом при допомозі Вімпера Наполеон провадив виснажливі переговори з Фредеріком і Пілкінгтоном. Штабелі деревини все ще лежали. Найбільше її прагнув запопасти містер Фредерік, проте не бажав давати належної ціни. І знову прокотилася поголоска, ніби Фредерік і його люди виношують задум напасти на «Рай для Тварин» і розвалити вітряк, який викликав у нього чорну заздрість. Сніжок, як казали, ще ховається на фермі «Лужок». Серед літа тварини знову занепокоїлися: три курки призналися, що не без спонуки Сніжка вчинили змову з наміром убити Наполеона. Курей негайно стратили і вжили негайних заходів, щоб убезпечити Наполеона. Вночі біля його ліжка чатувало четверо псів по одному з кожного боку. А перш ніж подати йому страви, їх мала куштувати молода свинка Рожевичка. Щоб, чого доброго, не підсипали трутизни.

Приблизно тоді ж оголосили, що Наполеон спродас деревину Пілкінгтону; він збирався укласти й довготривалу угоду про взаємообмін деякими продуктами між своєю фермою і «Лисячим Гаєм». Стосунки між Наполеоном і містером Пілкінгтоном, хоч і підтримувані через Вімпера, склалися майже дружні. Тварини не довіряли Пілкінгтону як людині, але воліли його, аніж Фредеріка, якого і боялися, і ненавиділи. З наближенням осені і відбудовою вітряка все настійніше снувалися чутки про неминучий напад. Мовилося, що Фредерік хоче напасти, що вже підібрав два десятки людей з рушницями, що він уже підкупив суддів та поліцію, аби ті, коли він раптом запопаде в свої руки їхню ферму, не запитували зайвого. Ба навіть більше: з ферми «Лужок» докочувалися моторошні розповіді про те, як мордує Фредерік своїх тварин. Він до смерті зашмагав старого коня, морив голодом корів, вкинув у піч собаку, а вечорами розважався півнячими боями, перед тим поприв'язувавши їм до лап гострі леза. У тварин кров холола в жилах, коли вони слухали, як терплять їхні побратими; іноді вони не витримували і вимагали рознести дощенту знавіснілий «Лужок», прогнати людей подалі й принести волю нещасним тваринам. Але Пищик радив утриматися від необдуманих дій і покластися на мудрість товариша Наполеона.

І все ж ненависть до Фредеріка не влягалась. Якогось недільного ранку в хліві з'явився Наполеон. Він пояснив, що й не збирався продавати деревину Фредерікові, мовляв, вважає нижче своєї гідності мати справу з негідниками такого штибу. Голубам, які й надалі розносили чутки про Повстання, заборонили й близько потикатися до ферми «Лисячий Гай». А також було замінено старе гасло «Смерть людству!» на «Смерть Фредеріку!». Наприкінці літа виявили ще один Сніжків підступ. Пшеничні лани заросли бур'яном і, як з'ясувалося, в один із своїх нічних наскоків Сніжок перемішав насінне зерно з бур'яном. Гусак, що знав про це, повинився перед Пищиком і тут же наклав на себе лапи, ковтнувши ягід смертоносної блекоти. Тепер тварини дізналися й про те, що Сніжка ніколи не нагороджували, як багато хто гадав, медаллю «Тварина-Герой I ступеня». То була чистісінька вигадка, що її пустив сам Сніжок невдовзі після Битви під Корівником. Його не тільки не нагороджували, а навпаки, осудили за боягузтво в бою. Це трохи спантеличило декого, але Пищик швидко переконав їх, що їм зраджує пам'ять.

Восени неймовірними, просто каторжними зусиллями, бо треба було ще й збирати врожай, таки добудували вітряк. Наложало встановити устаткування, і Вімпер вів переговори про його купівлю. Але саме приміщення стояло готове. На лихо всім труднощам, попри брак досвіду й примітивні знаряддя, попри невдачі та Сніжкові підступи роботу завершили в точно визначений день! Наморені, але горді, тварини ходили навколо свого витвору, що поставав перед ними ще прекраснішим, аніж коли його зводили вперше. Та й стіни тепер були вдвічі товщі, ніж раніше. Тепер їх проломиш хіба що вибухівкою. На думку про те, як вони трудилися, які сумніви й непевність долали, як зміниться їхнє життя, коли закрутяться крила, запрацює динамо-машина — де й дівалася втома; всі захоплено вигукували й не могли одійти від вітряка. Сам Наполеон у супроводі псів та півня прийшов оглянути завершену роботу; він особисто привітав тварин

з нечуваним досягненням і сповістив, що вітряк називатиметься Вітряком імені Наполеона.

Через два дні тварин скликали на надзвичайні збори в хліву. Вони зацікавилися подивом, коли Наполеон оголосив, що продав деревину Фредерікові. Завтра за нею прибудуть підводи й почнуть вивозити. Мовляв, весь цей час він удавав, що дружить з Пілкінгтоном, а насправді вже домовився з Фредеріком.

Всі стосунки з фермою «Лисячий Гай» було розірвано, а Пілкінгтону надіслано образливу ноту. Голубам наказали обминати «Лужок», й змінили гасло «Смерть Фредеріку» на «Смерть Пілкінгтону». Водночас Наполеон запевнив збори, що розповіді про близький напад на «Рай для Тварин» — цілковита вигадка і що чутки про жорстокість Фредеріка до своїх тварин надто перебільшені. Ці поголоски, певно, розпускав Сніжок та його поплічники. Як тепер з'ясувалося, Сніжка ніколи не було на фермі «Лужок» — і ніколи там не був — а замешкав — і то, кажуть, на всю губу, на фермі «Лисячий Гай»; останні кілька років отримує від Пілкінгтона чималу пенсію.

У свиней викликали захват Наполеонові хитрощі. Удаючи, нібито друг Пілкінгтонові, він змусив Фредеріка підняти ціну на дванадцять фунтів. Але найхарактерніша особливість Наполеонової гри, відзначив Пищик, та, що вождь не вірив нікому, навіть Фредерікові. Фредерік хотів узяти деревину за якісь чеки, по суті, за клопоть паперу, який нібито обіцяє сплату. Та Наполеон не піддався. Він наполіг, щоб той виклав справжні п'ятифунтові банкноти, причому наперед. Фредерік уже виклав їх, а отриманої суми якраз вистачає, щоб закупити обладнання для вітряка.

Тим часом деревину швидко вивозили. А коли вивезли всю, в хліві відбулися загальні збори, подивитися на Фредерікові банкноти. Прикрашений двома високими відзнаками, Наполеон приліг на солом'яну підстилку на підвищенні, вдоволено всміхаючись. Обабіч нього на принесеному з кухні порцеляновому блюдці акуратними пачечками лежали гроші. Тварини повільно проходили повз них, дивлячись досхочу. Боксер навіть потягнувся мордою, щоб понюхати банкноти, і тоненькі білі папірці зашелестіли від його подиху.

А через три дні зчинився несосвітений гвалт. Стежкою на велосипеді примчав блідий як смерть Вімпер, пожбурих велосипед на землю і метнувся в будинок. А вже наступної миті з Наполеонових покоїв долинув лютий рев. Звістка про те, що сталося, блискавично облетіла ферму. Гроші виявилися фальшивими, Фредерік отримав деревину задарма!

Наполеон негайно скликав сходку й моторошним голосом виніс Фредерікові смертний вирок. Щойно він потрапить до наших рук, заявив Наполеон, ми спалимо його живцем. І водночас застеріг, що після такого віроломства слід чекати найгіршого. Фредерік зі своїми посіпаками щомиті може вдатися до підступного нападу. Скрізь повиставляли вартових. На ферму «Лисячий Гай» послали чотирьох голубів із пропозицією про замирення; гадалося, що це відновить добрі стосунки з містером Пілкінгтоном.

А наступного ранку напад відбувся. Всі саме снідали, коли дозорні принесли звістку, що Фредерік із підмогою вже у воротах з п'яти перекладин. З відчутною хоробрістю тварини кинулися їм навперейми, але цього разу їх чекала значно важча перемога, аніж у Битві під Корівником. П'ятнадцятеро людей відкрили вогонь з шести своїх рушниць, щойно тварини наблизилися на півсотню ярдів. Ті не встояли перед оглушливими пострілами й дошкульним шротом, і хоч як Наполеон та Боксер гуртували їх, квапливо відступили. Декого вже було й поранено. Порозбігавшись по хлівах, вони боязко визирали в щілини та дірки в стінах. Все велике пасовисько, разом з вітряком, втрапило до рук ворога. На хвилю здалося, що навіть Наполеон розгубився. Він схвильовано походжав туди й сюди, його хвостик нервово сіпався. Сумовито поглядали вони на ферму «Лисячий Гай» — якби Пілкінгтон та його люди підсобили, битву ще можна було б виграти. Але в цей час повернулося четверо голубів, що їх послали напередодні; один із них мав записку від Пілкінгтона. На ній олівцем значилося: «Так вам і треба».

Тим часом Фредерік зі своїм загоном затримався біля вітряка. Тварини, які пильно за ними спостерігали, тривожно зашепотіли. Двоє узяло лом і молот — вони збиралися розвалювати вітряк.

— Не вийде! — загорлав Наполеон. — Ми звели надто товсті стіни, тож це не так легко зробити. Вони й за тиждень не розвалять його! Не падайте духом, товариші!

Бенджамін не зводив погляду з тих двох, що довбали в підмурівку якусь дірку. Повільно, майже з тихою радістю на обличчі Бенджамін закивав своєю довгастою мордою.

— Так я і знав, — мовив він. — Хіба ви не бачите, що вони роблять? За хвилину вони засиплуть у ту дірку порох.

Тварини нажахано чекали. Годі було й думати про те, щоб виткнутися з хлівів. А ще за кілька хвилин вони побачили, як люди розбігаються від вітряка. А тоді розлігся оглушливий гуркіт. Голуби знялися в повітря, а тварини, крім Наполеона, попадали, поприпадали до землі, ховаючи голови. А коли підвели їх, то величезна чорна хмара диму здіймалася там, де стояв вітряк. Її поволі відносило вітром. Вітряка ж як не було!

Тварини побачили таке, і до них повернулася відвага. Страх і розпач, що охопили їх ще хвилину тому, затопила лють на цей підлий і негідний вчинок. Залунав могутній поклик до помсти, і без подальших наказів вони ринулися на ворога. І не помічали безжалісних куль, що градом сипалися на них. То була запекла, страшна січа. Раз у раз ляскали рушничні постріли, а коли тварини таки пробилися впритул, їх стали мотлоштити кийками і важкими черевиками. Полягли корова, три вівці й дві гуски, а майже всі інші дістали поранення. Навіть Наполеону, який керував атакою з тилу, кулею одірвало кінчик хвостика. Але ж і людям дісталося. Трьом Боксер копитом розтросив голову; іншому корова простромила рогами живіт; у того Джессі та Квітка мало не стягли штанив. І коли на людей з лютим гавкотом вискочила дев'ятка псів із особистої охорони Наполеона, які дістали наказ зайти їм у фланг під прикриттям живоплоту, людей опосів панічний жах. Їх от-от могли оточити! Фредерік гукнув людям тікати, і малодушний ворог дав ногам знати, рятуючи свою дорогоцінну шкуру. Тварини гналися за ними аж до поля, а коли ті продиралися крізь колючий живопліт, вгамселили їм останнього копняка.

Вони перемогли, але й самі були знесилені та зранені. Тож спроквола пошкутильгали назад до ферми. Декого до сліз зворушили мертві товариші, розпластані на землі. А там, де колись стояв вітряк, постояли в скорботному мовчанні. Так, його не стало! Майже останнього витвору їхніх рук не стало! Навіть підмурівок частково постраждав. І для відбудови його вони вже не могли використати, як раніше, розкидане каміння. Бо й саме каміння зникло. Вибухом його порозкидало на сотні метрів. Наче й не було того вітряка ніколи.

Вони наблизилися до ферми, а назустріч їм, помахуючи хвостиком і вкрай задоволений вискочив Пищик, якого чомусь ніде не було видно під час бою. Від ферми раптом пролунав рушничний постріл.

— Хто це там стріляє? — збентежився Боксер.

— Таж то на честь нашої перемоги! — вигукнув Пищик.

— Якої ще перемоги? — З колін Боксера текла кров, він втратив підкову й розколов копито, а в крупі застрягло з десятків шротинок.

— Як якої, товаришу? Адже ми прогнали ворога з нашої землі, священної землі «Раю для Тварин»!

— Але ж вони зруйнували наш вітряк. А ми його зводили аж два роки!

— Велике діло! Збудуємо інший. Навіть шість їх збудуємо, як захочемо. Ти тільки збагни, товаришу, який подвиг ми здійснили! Ворог окупував ось цю землю, на якій ми стоїмо. А тепер, дякуючи товаришу Наполеону, ми знову відвоювали її до останньої п'яді.

— Значить, ми відвоювали те, що доти мали, — вирішив Боксер.

— Оце і є наша перемога, — підсумував Пищик.

Вони пошкандибали в двір. Шротинки під шкірою Боксера болісно пекли. А попереду він бачив тяжку відбудову вітряка, починаючи з підмурків, і подумки вже готувався до цього. Але чи не вперше подумав, що йому одинадцять років і що його потужні м'язи вже напевне не ті, що колись.

Та коли тварини побачили, як затріпотів зелений прапор, коли почули знову рушничні постріли — сім разів підряд і послухали Наполеонову промову, в якій той відзначив їхню хоробрість, то все було так, наче вони здобули неабияку

перемогу. Тварин, полеглих у бою, врочисто поховали. Боксер і Конюшинка тягли візок, що правив за катафалк, а сам Наполеон очолював процесію. Святкували аж два дні. Лунали промови й пісні, стріляли з рушниці, і кожен, як особливий подарунок, дістав по яблуку, курки — по дві жмені зерна, собаки — по три сухарі. Вирішили також, що битва називатиметься Битвою під Вітряком; Наполеон запровадив нову відзнаку, Орден Зеленого Прапора, яким і нагородив себе. У загальній радості майже забулася історія з фальшивими банкнотами.

Через кілька днів свині натрапили в коморі на ящик віскі: його, коли займали будинок, просто не помітили. Тієї ночі з будинку линув гучний спів, як не дивно, на мотив «Тварин Англії». А десь о пів на десяту достеменно бачили, як із надвірних дверей у старому капелюсі містера Джонса вийшов Наполеон, прогалопував по двору і знову зник у будинку. Але вранці біля будинку стояла глибока тиша. Не було видно ніде жодної свині. Лише близько дев'ятої з'явився Пищик; чвалав він повільно й понуро, погляд його потьмянів, а хвостик безвладно обвис — весь його вигляд свідчив про серйозну недугу. Він скликав тварин і повідомив страшну новину: товариш Наполеон при смерті!

Знявся розпачливий лемент. Біля будинку постелили солому, і всі ходили навшпиньки; із сльозами на очах вони питали один одного, що ж із ними буде, коли не стане їхнього вождя. Пронеслася чутка, що Сніжкові таки вдалося підсипати Наполеонові трутизни. Об одинадцятій вийшов Пищик і зробив ще одну заяву. Як свою останню земну волю товариш Наполеон заповів: споживання алкоголю карати смертною карою.

Проте під вечір Наполеонові наче покращало. А вранці Пищик запевнив усіх, що той видужує. До вечора Наполеон уже приступив до праці, а наступного дня стало відомо, що він звелів Вімперу придбати в Уїллінгдоні кілька брошур з броварної справи й дистиляції. Ще через тиждень Наполеон розпорядився розорати маленький вигін за садком, що призначався для випасу тварин-пенсіонерів. Буцімто вигін той виснажився й потребує перезасівання; хоч незабаром з'ясувалося, що Наполеон планує його під ячмінь.

Приблизно тоді ж стався випадок, що його чи хто й второпав. Якось уночі, близько дванадцятої, на подвір'ї розлігся гучний тріск, аж тварини повискакували з хлівів. Була місячна ніч. За великим хлівом, де на стіні були закарбовані Сім Заповідей, лежала переламана драбина, біля неї розпластався отетерілий Пищик. А поряд валялися ліхтар, пензлик і перевернуте горня з білою фарбою. Собаки негайно оточили його і, як тільки він спромігся йти, відвели в будинок. Ніхто не годен був збагнути, що те все значило, окрім хіба старого Бенджаміна, який значущо хитав мордою і ніби щось утаював, проте нічого не хотів говорити.

Та через кілька днів, перечитуючи, щоб краще засвоїти, Сім Заповідей, Мюріел зауважила, що ще одну заповідь тварини хибно запам'ятали. Вони гадали, що П'ята заповідь гласила: «Жодна тварина не повинна вживати спиртного». Але ж там було ще два слова, які вони упустили. І насправді ця заповідь закликала: «Жодна тварина не повинна вживати спиртного над м і р у».

Розділ ІХ

Довго гоїлося Боксерове поламане копито. Відбудовувати вітряка почали відразу після святкування перемоги. Боксер і слухати не хотів про вихідний, для нього було справою честі мужньо зносити свої страждання, хоч увечері іноді нишком жалівся Конюшинці, що копито дошкуляє дедалі дужче. Конюшинка прикладала до копита відвари з трав, що їх вона для цього пережовувала; як вона, так і Бенджамін умовляли Боксера не надриватися. «Кінські легені не вічні», — казала Конюшинка. Але де там, Боксер, знай, торочив, що живе тільки одним — побачити вітряк на добру половину збудованим, перш ніж вийде на пенсію.

Спочатку, коли творилися закони «Раю для Тварин», пенсійний вік для коней і свиней встановили дванадцять років, для корів — чотирнадцять, для собак — дев'ять, для овець — сім, для курей і гусей — п'ять. Вирішено було, що пенсії будуть щедрі. Але й досі жодна тварина не пішла на пенсію, хоч останнім

часом це питання поставало все частіше. Тепер, коли вигонець за садком пустили під ячмінь, ходила чутка, нібито мають відгородити шмат великого пасовиська для випасу пенсійних тварин. Пенсія для коня, казали, становитиме п'ять фунтів вівса на день, узимку — п'ятнадцять фунтів сіна, а на свята ще й даватимуть по морквині чи й навіть по яблуку. Дванадцятиріччя Боксера припадало на кінець наступного літа.

Тим часом життя не легшало. Зима видалася такою ж лютою, як і попередня, а харчу бракувало ще більше. Знову всім скоротили раціон, окрім свиней та собак. Надто сувора рівність у пайці, пояснював Пищик, суперечить засадам тваринизму. Принаймні він переконано доводив усім, що то тільки здається, ніби їдла бракує. Атож, на деякий час необхідно переглянути раціон — Пищик завжди казав «переглянути», а не «урізати». Але й ці пайки не йдуть ні в яке порівняння з Джонсовими. Хапливо виголошуючи писклявим голоском цифри, він запевняв, що вони мають більше вівса, сіна і ріпи, ніж за Джонса. Що вони працюють менше, що питна вода краща, що вони довше живуть, що зменшилася смертність, що мають у стійлах більше соломи і менше бліх. І тварини вірили йому. Коли по правді, то Джонс і все, пов'язане з ним, майже зітерлося з їхньої пам'яті. Хоч самі знали, що тепер життя суворе й безрадісне, що часто голодують і часто мерзнуть, і що, звісно, коли не сплять, то працюють. Але колись було ще гірше, це поза сумнівом — вони охоче вірили в це. Та й колись вони були рабами, а тепер вільні. От у чому істотна різниця, не забував наголосити Пищик.

А ротів дедалі більшало. Восени майже в один день дві поросні свині привели тридцять одне поросля, всі до одного плямисті. А оскільки Наполеон був на фермі єдиним кнуром, то їхнього батька неважко було вгадати. Й відразу оголосили: шойно придбають цеглу і деревину, в садку за будинком зведуть школу. А поки що Наполеон навчав порослят на кухні. Вони вправлялися в садку, їх навчали не водитися з іншим молодняком. Десь тоді вийшло розпорядження про те, що коли на стежці зустрінеться свиня та інша тварина, то тварина мусить дати свині дорогу. А також про те, що виключно всі свині, і великі і малі, мають привілей носити по неділях зелену стрічку на хвості.

Рік видався порівняно сприятливий, та грошей, однак, бракувало. Мали купити цегли, піску, вапна для школи і треба було знову відкласти гроші на устаткування для вітряка. Треба було купити гасу для ламп, свічок для будинку, цукру до Наполеонового столу (він заборонив його іншим свиням, мовляв, від нього гладшаєш). І, звичайно, поповнити реманент, купити цвяхів, мотуззя, вугілля, дроту, металобрухту та сухарів для собак. Продали копицю сіна та частину картоплі, а контракт на яйця збільшили до шестисот на тиждень. Отож кури насилу висиділи достатньо курчат, щоб загального поголів'я не зменшилось. Пайки, і так зменшені в грудні, ще поменшали в лютому, а в стійлах заборонили ліхтарі — треба ощадити на гасі. Проте свиням велося непогано, і вони, попри всі злигодні, жиріли. Якось наприкінці лютого із занедбаної ще Джонсом маленької броварні за кухнею подвір'ям рознісся приємний, терпкий і збудливий запах, якого тварини доти не чули. Хтось повідомив, що то пахне варений ячмінь. Кожен жадібно донюхувався, міркуючи, що то, певно, готують на вечерю теплу ячну кашу. Але ніякої каші на вечерю не було, а натомість наступної неділі оголосили, що й надалі весь ячмінь призначається свиням. Вигін за садком уже засіяли ячменем. А невдовзі просочилася новина, що кожна свиня має до свого щоденного раціону пинту, а Наполеон — півгалона пива; воно подавалося йому в супниці від сервізу «Королівське дербі».

Та хоч і терпіла живність нужду, їй незмірно легше було зносити від усвідомлення, що ти тепер живеш куди гідніше, ніж колись. Побільшало співів, промов і процесій. Наполеон звелів раз на тиждень проводити Стихійну демонстрацію, що мала метою відзначити битви й звитяги «Раю для Тварин». У визначений час тварини кидали роботу й марширували військовими шеретами по фермових теренах; на чолі свині, а за ними — коні, корови, вівці і останніми — птиця. Пси сунули обабіч процесії, а попереду всіх ступав Наполеонів чорний півень. Боксер і Конюшинка завжди несли зелений прапор з ратицею та рогом і гаслом «Хай живе Товариш Наполеон!» Декламувалися вірші на честь Наполеона, Пищик повідомляв усі подробиці нечуваного зростання вироб-

ництва продуктів, а потім стріляли з рушниць. Вівці були найревнішими учасниками Стихійних демонстрацій, бо якщо хтось ремствував (як дехто іноді робив, коли поблизу не було свиней чи собак), що марнується час чи нудно стояти і мерзнути, то вівці глушили все потужним меканням: «Чотири ноги добре, а дві — погано». А взагалі, тварини любили такі торжества, їх тішило зайве нагадування, що вони самі собі господарі, що трудяться для свого блага. Отож пісні, процесії, Пищикові цифри, виляски рушниць, кукурікання півня, тріпотіння прапора хоч ненадовго відганяли думки про порожні шлунки.

У квітні ферму проголосили республікою, і одразу виникла потреба в президенті. Кандидат був лише один — Наполеон, і його обрали одностайно. Того ж дня повідомили, що знайдено нові свідчення Сніжкової змови з Джонсом. Виявлялося, Сніжок не лише намагався сприяти поразці в Битві під Корівником, як спочатку гадалося, але й відкрито бився на боці Джонса. Не хто інший, як він, очолював людські сили й кидався в атаку з кличем «Хай живе людство!» А Сніжкове поранення, що про нього ще дехто пам'ятав,— від Наполеонових зубів.

Серед літа на фермі несподівано з'явився ворон Мойсей, що про нього вже й забули. Він анітрохи не змінився, не працював, як і раніше, правив своєї про ту ж Солодкоцукряну Гору. Було вилетить на пеньок, затріпоче крильми і годинами теревенить до кожного, аби хто слухав. «Там угорі, товариші,— і врочисто піднімав до неба великого дзьоба,— там угорі, якраз на тому боці он тієї темної хмари, що ви бачите, височіє Солодкоцукряна Гора, щаслива країна, де ми, бідолашні тварини, назавжди спочинемо від праці!» Він навіть стверджував, що побував там під час одного свого вищого польоту і бачив вічні поля конюшини, лляні висівки й цукор-рафінад, що ростуть прямо на живоплоті. І дехто повірив йому. Їхнє життя голодне й злиденне, міркували вони, тож хіба не по правді було б, якби десь існував кращий світ? Що нелегко було з'ясувати, то це ставлення до Мойсея свиней. Вони зневажливо заявили, що його розповіді про Солодкоцукряну Гору — бридня, проте не проганяли його з ферми; хоч і не працював, але щодня він мав від них півсклянки пива.

Копито загоїлося, і Боксер запрацював як ніколи доти. А втім, усі тварини працювали того року, як каторжні. Окрім звичної роботи на фермі та будівництва вітряка, була ще школа для поросят; її почали зводити в березні. Часом нестерпно ставало після тривалого недоїдання, але Боксер не ремствував. Ніщо — ні в словах, ні в роботі — не свідчило, що він ослаб. Лише виглядом трохи змінився; шерсть уже не лисніла, а великі стегна немов усохлися. Дехто казав: «На весняній травичці Боксер оклигає». Та прийшла весна, а Боксер не вилюджував. Іноді, коли він щосили налягав на величезний валун, що його тягнув на верх каменоломні, здавалося, лише воля тримає його на ногах. У такі хвилини видно було, як губи його шепотіли: «Я працюватиму ще завзятіше». Бо сили сказати це вголос уже бракувало. І знову Конюшинка й Бенджамін благали його берегтися, але Боксер наче й не чув. Наближалися його дванадцяті роковини. Та його обходило лише одне: як би до пенсії вивезти чимбільше каменю.

Якось пізнім літнім вечором ферму сполошила чутка, що з Боксером щось коїться. Він сам-один подався приволокти до вітряка ходку каменю, що, напевно, так і було. А невдовзі примчали двоє голубів і сповістили: «Боксер упав! Лежить на боці і не підводиться!».

Хто міг, кинувся до вітряка на пагорбі. Там між дишел лежав Боксер, витягнутий, неспроможний навіть підвести голови. Очі його потьмяніли, а боки вкривав піт. Цівочка крові тяглася з рота. Конюшинка впала коло нього на коліна.

— Боксере! — згукнула вона. — Що з тобою?

— Щось у легенях,— мовив той спроквола. — Пусте. Доведеться вам кінчати вітряк без мене. Каменю навезено чимало. Все одно мені лишилося працювати тільки місяць. Широ кажучи, я чекав пенсії. А коли Бенджамін зістариться, і йому, певно, дадуть пенсію; удвох воно буде веселіше.

— Тобі потрібна негайна допомога,— сказала Конюшинка. — Збігайте-но хтось та повідомте Пищику, що сталося.

Всі одразу помчали до Пищика, лишилися тільки Конюшинка й Бенджамін,

який приліг біля Боксера й довгим хвостом мовчки відганяв мух. Через чверть години з'явився Пищик, співчутливий і турботливий. Він повідомив, що товариш Наполеон з незмірною скорботою довідався про недугу найсумліннішого працівника ферми і оце робить усе, щоб покласти Боксера в уїллінгдонський шпиталь. Тварини дещо занепокоїлись на таку звістку. Бо ще ніхто, окрім хіба Моллі та Сніжка, не потикалися з ферми, і їх жахала думка, що їхній хворий товариш втрапить до людських рук. Проте Пищик заспокоїв їх, що ветеринар в Уїллінгдоні гарний фахівець і легко вилікує Боксерову недугу. Не те що на фермі. А десь за півгодини, коли Боксерові трохи покращало, йому допомогли звестися на ноги, і він якось дошкандибав до стійла; там Конюшинка й Бенджамін вже приготували йому м'яку солом'яну підстилку.

Два дні Боксер лишався у стійлі. Свині прислали велику пляшку з ліками рожевого кольору, що їх знайшли в аптечці у ванній, і Конюшинка поїла ними Боксера двічі на день після їжі. Ввечері вона лежала в стійлі і розмовляла з ним, тоді як Бенджамін відганяв мух. Боксер вдавав, що не особливо переживає. Якщо він швидко одужає, то може сподіватися, що проживе ще років зо три: він чекає тих погідних днів, коли зможе пастися в закутку великого пасовиська. А тоді матиме час і для навчання та інтелектуального розвитку. Він признався, що решту життя хоче присвятити двадцяти двом літерам, що їх досі не вдалося досягнути.

Але Бенджамін та Конюшинка могли провідувати Боксера лише після роботи. А фургон приїхав по нього десь опівдні. Всі якраз прополювали ріпу під наглядом свині, коли з подивом побачили, як від хлівів до них щодуху мчить Бенджамін і щось горлає. Вони вперше бачили Бенджаміна таким збудженим, як і те, що Бенджамін мчить щодуху.

— Мерщій! Мерщій! — гукав він. — Мерщій сюди! Вони забирають Боксера!

Незважаючи на свиню, тварини кинули роботу й помчали до хлівів. Таки справді, в дворі стояв великий критий фургон, в нього були впряжені двоє коней. З одного боку на фургоні виднів напис, а візникував хитруватий чоловік з насунутим на очі капелюхом. Боксерове ж стійло було порожнє.

Тварини з'юрмилися навколо фургона.

— До побачення, Боксер! — гукали вони. — До побачення!

— Дурні! Дурні! — заволав Бенджамін, стрибаючи навколо них і б'ючи копитцями землю. — Дурні! Та ви погляньте, що написано на фургоні!

Тварини притихли. Мюріел по літерах почала читати напис, але Бенджамін відштовхнув її і сам прочитав у мертвій тиші:

— «Елфред Сіммондз, коновал і клеєвар, Уїллінгдон. Гендляр шкурами, костяним борошном і щенятами». Невже не розумієте, що це значить? Вони ж забирають Боксера на шкуродерню.

Зойк жаху вихопився у тварин. Чоловік на козлах раптом шмагонував коней, і фургон рвонув з подвір'я. Всі кинулися навздогін з розпачливими криками. Конюшинка вирвалася вперед, але й фургон помчав дужче. Конюшинка силкувалася побігти ще швидше на своїх товстих ногах, але спромоглася лише на легенький галоп.

— Боксер! — гукала вона. — Боксер! Боксер!

І тоді, немов почувши той гвалт, у задньому віконці фургона з'явилася Боксерова морда з білою смужкою на носі.

— Боксер! — несамовито горлала Конюшинка. — Боксер, тікай! Мерщій тікай! Вони везуть тебе на погибель!

Тварини підхопили її крик:

— Тікай, Боксер, тікай!

Але фургон помчав швидше, віддаляючись від них. Хтозна, чи почув Боксер Конюшинку. Але за хвилину його голова зникла у віконці і у фургоні почулося гупання копит: то Боксер намагався вирватися на волю. Колись від кількох ударів Боксерових копит фургон розлетівся б на друзки. Та ба! Сили полишали його, і невдовзі удари копит ослабли, а тоді й зовсім стихли. Тварини розпачливо благали коней, які мчали фургон, зупинитися.

— Друзі! Друзі! — волали вони. — Не везіть на погибель свого брата! Але дурнуватим створінням годі було зрозуміти, що й до чого; вони тільки

притиснули вуха й побігли ще швидше. Боксер більше не виглядав у віконце. Надто пізно хтось кинувся наперед, щоб зачинити браму з п'яти перекладин. Бо фургон вже вихопився за неї і швидко віддалявся. Боксера більше ніхто не бачив.

Через три дні стало відомо, що він помер у уїллінгдонському шпиталі, незважаючи на всю допомогу, яку лише можна було йому надати. Пищик прийшов оголосити цю новину всім. Він казав, що був з Боксером до останньої хвилини.

— Видовище було вкрай зворушливе! — Пищик підняв ратицю і втер сльозу. — Я стояв біля його ліжка до кінця. Останнє, що він сказав, напруживши сили, це те, що єдине, за чим він жалкує, що не побачить готового вітряка. «Уперед, товариші! — шепотів він. — Уперед в ім'я Повстання. Хай живе «Рай для Тварин!» Хай живе товариш Наполеон! Наполеон завжди правий!». Отакі були його останні слова, товариші.

Тут Пищик несподівано вмовк і підозріло заозирався на всі боки.

Він прочув, повів він далі, що коли Боксера забирали, ширилися безглузді й злісні чутки. Бо дехто помітив на фургоні, яким відвозили Боксера, слово «Коновал». І покvapливо виснував, що Боксера відправляють до шкуродерні. Тяжко повірити, зітхнув Пищик, щоб хтось із тварин докотився до такого. Певно ж, обурено вигукував він, махаючи хвостиком і підстрибуючи, вони не думають, щоб на таке був здатний їхній улюблений вождь товариш Наполеон? Все ж пояснюється вкрай просто: фургон раніше належав живодерові, але потім його придбав ветеринар і не встиг зафарбувати старої назви. Тому й виникло непорозуміння.

Тварини відчули неабияке полегшення. А коли Пищик яскраво змалював останні хвилини Боксера, ту виняткову увагу до нього, ті ліки, за які платив Наполеон, хоч вони неймовірно дорогі, останні сумніви розвіялися. Скорботу за померлим тамувала думка, що він, принаймні, відійшов щасливим.

На ранковому мітингу наступної неділі з'явився сам Наполеон і виголосив про Боксера коротку промову. Не було як, казав він, привезти останки їхнього оплакуваного товариша і поховати на фермі, але він звелів із лавра в садку ферми зробити великий вінок й покласти Боксерові на могилу. За кілька днів свині планували бучну учту, щоб пом'янути Боксера. Завершив Наполеон промову двома улюбленими гаслами небіжчика: «Я працюватиму ще завзятіше» і «Товариш Наполеон завжди правий». Гасла ці варто б засвоїти кожній тварині, підкреслив він.

У день поминальної учти з Уїллінгдона приїхала підвода бакалійника й привезла великий дерев'яний ящик. Тієї ночі розлягався оглушливий спів, а потім — щось схоже на несамовиту сварку, яка близько одинадцятій завершилася дзенькотом розбитого скла. Наступного дня до обіду будинок наче вимер, і пішла поголоска, що свині десь роздобули грошей на ще один ящик віскі.

Розділ X

Минали роки. Приходила й відходила пора за порою, збігало недовге життя тварин. І от уже не лишилося тих, хто пам'ятав давноминулі дні перед Повстанням, окрім Конюшинки, Бенджаміна, ворона Мойсея та кількох свиней.

Здохла Мюріел. Здохли Квітка, Джессі та Пінчер. Не стало й Джонса — він завершив свої дні в притулку для п'яниць у іншій частині країни. Забувся Сніжок. Забули Боксера, окрім хіба тих, що знали його. Конюшинка стала старою товстою кобилою з закостенілими кінцівками і сльозавими очима. Вже два роки, як вона досягла пенсійного віку, проте жодна тварина так ніколи й не пішла на пенсію. Давно не точилося розмов про те, щоб відгородити для перестарілих тварин шмат пасовиська. Наполеон був тепер зрілим кнуром, на півтора центнера. Пищик так розповнів, що ледве бачив на очі. Лише старий Бенджамін не змінився, хіба що навколо морди ще більше посивіло; від смерті Боксера він спохмурнів ще більше.

Тепер ферма налічувала куди більше живності, хоч приріст був не такий, як очікувалося. Народилося багато тварин, для яких Повстання було невиразною

легендою, що передавалася з вуст у вуста. А інші, куплені, про це навіть і не чували. Тепер на фермі, окрім Конюшинки, завелось ще троє коней. Хороші й кремезні, сумлінні трудівники й непогані друзі, але надто вже тупі, бо жоден не спромігся вивчити абетку далі літери Б. Вони визнавали все, що чули про Повстання й засади тваринизму, особливо від Конюшинки, яку майже по-снівському шанували, хоч і навряд щоб багато з того збагнули.

Тепер ферма стала заможнішою і краще організованою: її навіть побільшало на два лани, викуплених у містера Пілкінгтона. Вітряк нарешті успішно завершили, мали молотарку й свій сіноелеватор, а також різні нові будівлі. Вімпер придбав собі візка. Проте вітряк не виробляв електроенергію, а молот зерно на борошно, з чого мали неабиякий прибуток. Тепер тварини тяжко гарували, зводячи ще один вітряк; на ньому нібито вже достеменно мали встановити динамо-машину. Але про добробут, що про нього колись так мріяв Сніжок — про стійла з електричним освітленням, холодною та гарячою водою, триденний робочий день,— ніхто вже не заїкався. Наполеон розвінчав ці ідеї як противні духові тваринизму. Справжнє щастя, переконував він, у ревній праці й стриманому житті.

Здавалося, ферма побагатшала, хоч самі тварини багатшими не стали, окрім, звісно, свиней і псів. Можливо, почасти тому, що надто вже розплодилось свиней та собак. Не скажеш, щоб і вони не працювали по-своєму. Прізва роботи, не стомлювався пояснювати Пищик, з цією організацією та доглядом за фермою. Значна частка тієї роботи була незбагненою для затурканих тварин. От хоча б Пищик казав їм, ніби свиней щодня виснажують всілякі «папки», «звіти», «протоколи» й «доповідні». Тобто великі аркуші паперу, які належало рясно списувати, а тоді одразу ж спалювати в грубі. А це мало першорядне значення для добробуту ферми, зазначав Пищик. Однак ні свині, ні пси самі не виробляли харчових продуктів, а їх було не злічити, та й на апетит вони ніколи не скаржились.

Що ж до інших, то їхнє життя, наскільки вони відчували, було незмінним. Вони здебільшого жили надголодь, спали на соломі, напувалися з басейна, тяжко трудилися; взимку їм дошкуляв холод, а влітку обсідали мухи. Часом старші тварини ворушили пригаслу пам'ять, силкуючись порівняти, коли було краще: чи до Повстання, чи коли прогнали Джонса, чи тепер. І не могли пригадати. Не було з чим порівняти своє теперішнє життя; судити про це можна було хіба з Пищикових цифр, які незаперечно свідчили, що життя дедалі кращає. Таке виявилось для тварин нерозв'язним; а втім, їм особливо й не було коли роздумувати над цим. Тільки старий Бенджамін заявляв, що до подробиць пам'ятає своє довге життя і певен, що ніколи не було й не могло бути покращання чи погіршення. Бо, як він казав, голод, нужда і злигодні — незмінні супутники тваринного життя.

І все ж ніхто не втрачав надії, а надто почуття гордоців від усвідомлення того, що вони — з «Раю для Тварин». Вони лишалися єдиною фермою на всю країну — на всю Англію,— якою володіли й керували тварини. Жоден, навіть наймолодший, навіть новоприбулий, привезений з найвіддаленіших ферм, не переставав захоплюватися цим. І коли чули рушничний постріл чи бачили на щоглі тріпотливий зелений прапор, то сповнювалися незмінних гордоців. І думками поверталися до давніх героїчних днів, коли виганяли Джонса й карбували Сім Заповідей, коли у великих битвах завдавали нищівної поразки гнобителям-людям. І в них жили давні мрії, вони все ще вірили у провіщувану старим Майором Республіку Тварин, коли по зелених ланах Англії не ступатиме нога людини. І таке колись настане: може, й че скоро, може, й не за теперішнього покоління, але воно все ближче. Навіть «Тварин Англії» нишком мугикали; принаймні, кожна тварина тут знала цю пісню, хоч ніхто й не важився співати її вголос. Життя їхнє, може, й тяжке, і не всі надії збулися, та кожен був свідомий того, що вони не такі, як інші. Якщо й голодували, то не тому, що все забирали безжалісні люди, якщо й працювали, то тільки на себе. У них ніхто не ходив на двох ногах, ніхто не називав іншого «хазяїн». Усі тварини були рівними.

Якось на початку літа Пищик звелів вівцям рушати за ним і привів на пустир у кінці ферми, порослий молодими берізками. Там вони цілий день

об'їдали листочки під наглядом Пищика. Ввечері він зібрався додому, а вівцям, оскільки було ще тепло, порадив заночувати тут. Вівці пробули там цілий тиждень, і їх у ці дні взагалі ніхто не бачив. А Пищик більшу частину дня проводив з ними. Він казав, що навчає їх нової пісні, тож не хоче, щоб їм заважали.

Лагідного вечора, коли вівці нарешті повернулись, а інші тварини після трудового дня посподобалися до своїх хлівів, із двору перелякано заіржав кінь. Тварини аж заклакли від страху, бо то іржала Конюшинка. Коли знову почулося іржання, всі зірвалися з місця й гуртом влетіли до двору. Там вони й побачили те, від чого несамовито заіржала Конюшинка.

Подвір'ям на задніх ногах ішла свиня.

Так, то був Пищик. Трохи незграбно, ще не зовсім вправно утримуючи свою тушу прямо, проте з подиву гідною рівновагою він ступав через двір. А за хвилину з будинку потяглася вервечка свиней, всі на задніх ніжках. У декого це виходило краще, у декого гірше, дехто трохи заточувався і норотив зіпертися на щось, проте всі вони успішно пройшли по двору. І відразу розлігся оглушливий гавкіт і пронизливе кукурікання чорного півня. На двір, велично випроставшись, пихато позираючи довкола, вплив сам Наполеон з тічкою метушливих псів.

У ратиці він тримав батіг.

Запала моторозна тиша. Вражені й приголомшені, нажахано збившись до купи, тварини дивилися, як довга вервечка свиней повільно крокує подвір'ям. Здавалося, світ перевернувся догори дном. Коли ж минуло перше потрясіння, коли, попри все — попри страх перед псами, попри набуту за довгі роки звичку не нарікати й обурюватись на що б там не було — вони, може, й кинули б слово протесту. Та саме цієї миті, мовби за знаком, вівці несамовито заклакали:

— Чотири ноги добре, а дві — к р а щ е! Чотири ноги добре, а дві — к р а щ е! Чотири ноги добре, а дві — к р а щ е!

Так тривало хвилин зо п'ять. А коли вівці втихомирилися, нічого було протестувати, бо свині вже зникли в будинку.

Бенджамін відчув, як йому в плече ткнувся чийсь ніс — то була Конюшинка. Її старечі очі наче ще більше потьмянішали. Вона мовчки й лагідно потягла його за гриву й повела в кінець великого хліва, де були Сім Заповідей. Якусь хвилину вони стояли й дивилися на замазану дьогтем стіну з білими літерами.

— У мене слабкий зір,— мовила Конюшинка. — Хоч і замолоду я ледве чи й прочитала б, що там написано. Але мені здається, що стіна нібито не така, як була. А чи Сім Заповідей такі ж, як і раніше, Бенджаміне?

Уперше в житті Бенджамін порушив своє правило й прочитав уголос написане на стіні. Проте тепер там була одна-єдина заповідь, і вона провіщала:

ВСІ ТВАРИНИ РІВНІ

АЛЕ ДЕЯКІ ТВАРИНИ РІВНІШІ ЗА ІНШИХ

Тож воно і не дивно, що наступного дня свині-наглядачі тримали в ратицях батого. Не дивно й те, що свині придбали собі радіоприймач і вже домовлялися про телефон; та передплатили журнали «Джон Булл», «Лагоминка» та газету «Дейлі Міррор». Не дивно було й те, що Наполеон прогулюється в садку з люлькою в роті; ба навіть і те, що свині подіставали з шаф одяг містера Джонса й повбиралися в нього. Сам Наполеон постав у чорному пальті, бриджах та шкіряних наколінниках, а його фаворитка-свинка — в муаровій шовковій сукні, що її місіс Джонс зазвичай вдягала на свята.

Через тиждень по обіді на ферму прикотило кілька візків: то на оглядову екскурсію прибула делегація сусідів-фермерів. Вони ходили по фермі, захоплюючись побаченим, а надто вітряком. Тварини саме прополювали ріпу, сумлінно, чи й підводячи очі від землі, не знаючи, кого їм більше боятися — свиней чи нежданих відвідувачів.

А ввечері з будинку линули регіт і спів. І той лемент пробудив у тварин цікавість. Що ж воно там таке, що тварини й люди знайшли спільну мову? І вони стали якомога нечутніше підкрадатися до садка за будинком.

Біля хвіртки вони завагалися, боячись ступити далі, та Конюшинка наважилась першою. Навшпіньки підійшли до будинку, і найвищі тварини зазирали в вікно. За довгим столом сиділо з десятків фермерів і стільки

ж поважніших свиней; на чолі столу сидів сам Наполеон. Схоже, свині почувалися цілком розкуто в своїх кріслах. Товариство розважалося грою в карти, але ненадовго відволікалося, щоб виголосити тост і випити. По колу ходив великий глек, і кухлі знову наповнювалися пивом. Ніхто не помічав, що у вікно заглядають зацікавлені тварини.

З кухлем у руці підвівся містер Пілкінгтон з ферми «Лисячий Гай»:

— Зараз я запропоную шановному товариству випити. Але перед цим вважаю за свій обов'язок сказати кілька слів.

Його, як, безперечно, казав він, і всіх присутніх тут, незмірно тішить усвідомлення, що взаємній недовірі й чварам настав край. Була пора — не те щоб він чи хтось із присутніх тут схвалював її — але була пора, коли на шановних керівників «Раю для Тварин» люди-сусіди дивилися якщо не вовком, то з певним острахом. Траплялися прикрі інциденти, поширювалися хибні ідеї. Вважали, що ферма, якою володіють і заправляють свині, щось ненормальне і кепсько вплине на сусідів. Чимало фермерів поспішно вирішили, що на такій фермі запанує дух вседозволеності й анархії, побоювалися небажаного впливу на своїх тварин, ба навіть на робітників-людей. Але ці сумніви тепер розвіялись. Сьогодні він і його колеги одвідали «Рай для Тварин», власнович оглянули кожен її закуток і що ж побачили? Не лише найсучасніше господарювання, а й дисципліну й порядок, вони повинні стати взірцем для всіх фермерів. Він гадає, що не помилиться, коли скаже, що нижчі тварини тут працюють значно більше, а отримують їжі значно менше, ніж їхні колеги в графстві. Справді-бо, він та інші гості побачили сьогодні багато такого, що вони негайно запровадять на власних фермах.

На закінчення він ще раз наголосив на тих дружніх почуттях, що існують і мусять існувати між «Раєм для Тварин» та її сусідами. Між свинями і людськими істотами немає і не повинно бути конфлікту, бо і методи, і труднощі в них спільні. Хіба не однакова для нас проблема робочої сили? Стало зрозуміло, що містер Пілкінгтон от-от виплесне на товариство сумлінно зготований дотеп, та він не одразу потамував сміх, що розпирав його. Притлумлюючи його, від чого його численні підборіддя побагровіли, він, нарешті спромігся:

— Якщо у вас є нижчі тварини, з якими ви ворогуєте, то й у нас є свої нижчі люди!

Цей дотепний жарт викликав за столом вибух реготу, а містер Пілкінгтон ще раз похвалив свиней за мізерну пайку, довгий робочий день і, як він помітив, за те, що в «Раї для Тварин» ні з ким не панькаються.

А тепер він просить шановне товариство подбати, щоб у всіх були повні кухлі.

— Джентльмени! — закликав він до уваги. — Джентльмени, я піднімаю свій кухоль за процвітання.

У відповідь почувся схвальний гомін і тупання. Втішений Наполеон підвівся з місця і обійшов стіл, щоб цокнутися з містером Пілкінгтоном. Вітальні вигуки все лунали, а Наполеон стояв, даючи зрозуміти, що й собі хоче сказати кілька слів.

Його промова, як завжди, була короткою і конкретною. Він також щасливий, казав він, що період прикрих непорозумінь скінчився. Деякий час ширилися чутки — він певен, із зловорожими намірами, — що погляди його та соратників — бунтівні і навіть революційні. Їх звинувачували в підбурюванні тварин сусідніх ферм. Але нічого немає правдивішого за правду! Єдиним їхнім бажанням колись і тепер є добросусідські ділові стосунки. Ферма, що її має честь очолювати, додав Наполеон, кооперативне підприємство. Власністю, яку він представляє, спільно володіють усі свині.

Він гадає, що розвіялися всі давні підозри, але нещодавно на фермі впроваджено деякі нововведення, які мають сприяти зростанню довір'я. Досі тварини на фермі мали досить дурнуватої звичай казати одна одній «товариш». Цьому треба покласти край. Побутував іще один дивний звичай, бозна-звідки він узявся, коли щонеділі вранці всі марширували повз череп кнура на стовпці в садку. З цим теж слід покінчити — череп уже закопано. Гості, певно, звернули увагу на зелений прапор на щоглі. Трохи раніше вони помітили б на ньому ратицю й ріг, зараз зафарбовані. Відтепер то просто зелений стяг.

Він лише одне хоче зауважити на блискучу і зичливу промову містера Пілкінгтона. Містер Пілкінгтон увесь час говорив про «Рай для Тварин». Він, звісно, не міг знати, бо він, Наполеон, оце вперше оголошує про це, що назва «Рай для Тварин» скасовується. Відтепер ферму будуть знати як ферма «Садиба». Як на нього, це дуже правильно, бо така її первісна назва.

— Джентльмени! — завершив свій виступ Наполеон. — Я пропоную вам той же тост, але в іншій формі. Наповніть кухлі по вінця. Ось мій тост, джентльмени: за процвітання ферми «Садиба»!

Гості палко та схвально загукали й спорожнили кухлі до останньої краплини. Але тваринам, що дивилися на все це знадвору, здавалося, що відбувається щось дивовижне. Що воно таке змінилося на свинячих рилах? Старечий, тьмавий погляд Конюшинки перебігав з писка на писк. Деякі мали по п'ять підборідь, деякі — по чотири, а деякі — по три. Але що ж то в них наче розпливається і міниться?

Коли вщухли оплески, товариство знову взялося до карт, продовжити перервану гру. А тварини нишком розходилися.

Та не відійшли вони й на двадцять ярдів, як зненацька зупинилися. З будинку долинуло ревище голосів. Вони поквапилися назад і знову заглянули в вікно. Там розгорялася люта сварка, чулися вигуки, удари по столу, гострі, підозріливі звинувачення й затяті заперечення. А спричинилося до сварки те, що Наполеон і містер Пілкінгтон одночасно походили виновим тузом.

Дванадцять лютих голосів волали, і всі вони злилися в один. Тепер стало зрозумілим, що трапалося з рилами свиней. Тварини надворі переводили погляд із свині на людину, з людини на свиню, а тоді знову із свині на людину. Але розібрати, де тепер людина, а де свиня було годі.

Листопад 1943 — лютий 1944